

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

МАТЕРІАЛИ

X МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Національна академія педагогічних наук України
Міністерство освіти і науки України
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
Науково-дослідна лабораторія психології навчання
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Кафедра психології Херсонського державного університету
Кафедра педагогічної та вікової психології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
Криворізький державний педагогічний університет
Жешівський університет (м. Жешів, Республіка Польща)
Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations
(м. Париж, Франція)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

МАТЕРІАЛИ

Х МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

18 лютого 2025 року

**Кам'янець-Подільський – Київ – Херсон – Дніпро – Кривий Ріг – Жешів
– Париж, 2025**

УДК 159.9.07
ББК 88.3я431
А 43

Рецензенти:

Я.О. Гошовський – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології, Волинський національний університет, м. Луцьк, Україна

У. Груца-Мьонсік – професор надзвичайний, доктор габілітований суспільних наук, Жешівський університет, м. Жешів, Республіка Польща

Міжнародна редакційна колегія:

С.Д. Максименко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Україна (головний науковий редактор); **Л.А. Онуфрієва**, доктор психологічних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна (головний редактор); **Dr Beata Anna Piechota**, Państwowa Akademia Nauk Stosowanych w Krośnie, Polska (заступник головного редактора); **Станіслав Клімовський**, кандидат юридичних наук, віце-президент Асоціації з підтримки науки та інновацій, Франція (заступник головного наукового редактора); **Віктор Массот Моріс**, Phd, виконавчий директор Асоціації з підтримки науки та інновацій, Франція; **Марек Палюх**, професор надзвичайний, доктор габілітований гуманітарних наук, Інститут педагогіки, Жешівський університет, Республіка Польща (заступник головного редактора); **Радослав Маліковський**, доктор соціологічних наук, Жешівський університет, Республіка Польща (заступник головного наукового редактора); **Н.І. Тавровецька**, кандидат психологічних наук, доцент, Херсонський державний університет, Україна; **З.М. Мірошник**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Криворізький державний педагогічний університет; **Т.Л. Опалюк**, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна; **Н.М. Гончарук**, доктор психологічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна; **І.Л. Рудзевич**, кандидат психологічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна; **О.В. Гудима**, кандидат психологічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна; **О.М. Чайковська**, кандидат психологічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна; **Р.Т. Сімко**, кандидат психологічних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна; **Д.І. Куриця**, кандидат психологічних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна (відповідальний секретар).

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 1 від 30.01.2025 р.)*

А 43 Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі:
Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, 18 лютого 2025 р. / за ред.
С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В.,
2025. 166 с. Укр., пол.

У матеріалах X Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі», підготовлених у рамках діючих міжнародних науково-дослідницьких проєктів: «Генеза особистості у сучасному європейському просторі», «Соціально-психологічні та соціокультурні засади розвитку, формування і становлення особистості на сучасному європейському просторі: досвід та перспективи» та «Соціально-психологічні координати розвитку та становлення особистості на сучасному європейському просторі», окреслено актуальні проблеми сучасної психології на європейському просторі, висвітлено теоретико-методологічні і практичні підходи щодо становлення й розвитку особистості професіонала та міжособистісних взаємин; представлено широкий спектр наукових розробок українських та польських дослідників.

Матеріали учасників конференції адресуються фахівцям та усім, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

УДК 159.9.07

ББК 88.3я431

© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025

ЗМІСТ

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Максименко С.Д., Максименко К.С.

Загроза впливу штучного інтелекту на розвиток креативності
особистості 8

Miqso Janusz

Wyzwania psychologiczne, społeczne i pedagogiczne,
interaktywnego społeczeństwa sieci 11

Пастушенко В.С.

Психологічні вимоги до сучасної навчальної літератури на
паперових носіях: особливості сприйняття та ефективність
засвоєння 13

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ, ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Аіоані Є.К.

Емоційний інтелект та соціально-психологічна адаптація
українських емігрантів з дітьми 17

Бабій С.В.

Психологічні особливості тривожності підлітків: фактори,
особливості прояву та шляхи корекції 21

Grucza-Miąsik Urszula

Wielokulturowość w przestrzeni współczesnej szkoły 26

Meissner-Łozińska Justyna

Ida Merżan – niedoceniona współpracowniczka Janusza Korczaka 28

Сімко А.В., Шеремет А.В.

Особливості становлення механізмів мовлення в онтогенезі 34

МІЖОСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ В ОСВІТНЬОМУ ТА ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Гудима У.В., Сирбу М.К.

Особливості формування толерантності учнів старшого
шкільного віку 38

Рудзевич І.Л.

До проблеми виникнення та подолання конфліктів у навчально-виховному процесі 40

Славіна Н.С., Мельник О.І.

Умови формування самооцінки студентів у період навчання у ЗВО 44

Чайковська О.М., Мельник О.Ю.

Особливості конфліктної поведінки старшокласників 48

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОГО І МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

Михальчук Н.О., Славіна Н.С.

Психологічні умови адаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення 51

Онуфрієва Л.А., Харченко Є.М.

Професійне вигорання психолога як психологічна проблема 56

Опалюк Т.Л., Бонцю В.С.

Механізми реалізації соціально-психологічного захисту 59

Сімко Р.Т., Сокол Л.В.

Феномен психологічного захисту у зарубіжній психології 62

ПСИХОЛОГІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Волошина Ю.І.

Психологічні особливості взаємин у професійній діяльності фахівців харчової промисловості 65

Гудима О.В., Івашкевич Е.Е.

Психологія розв'язання педагогічних конфліктів 67

Данилюк О.І., Чайковська О.М.

Психологічні особливості мобінгу у трудовому колективі 71

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Опалюк Т.Л., Юстименко Ю.

Соціально-психологічний захист учасників бойових дій в Україні 74

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ТА ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Івашкевич Е.З., Сімко Р.Т.

Психологія війни та військовослужбовця: актуальність проблеми 77

Кабузенко І.В.

Сприйняття справедливості в умовах стресу в малих групах: сучасні виклики та підходи до дослідження 81

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Гнедко В.С.

Психологічні особливості становлення ідентичності в юнацькому віці 86

Косс В.А.

Психолого-педагогічний та правовий характер у дошкільному вихованні в Іспанії 88

Мельник О.С.

Психологічні чинники розвитку дослідницьких компетентностей у майбутніх педагогів 90

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Кравців В.В.

Взаємозв'язок духовного потенціалу і форм суспільної активності серед жінок молодого віку 94

Нікітіна Т.Ю.

Психологічні особливості професійних намірів старшокласників 101

Śniegulska Anna

Rodzina horyzontem wychowania do pokoju 103

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ І НАСИЛЛЯ

Шевчук О.В.

Використання цифрових технологій для запобігання та протидії булінгу в освітньому середовищі 106

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Lew-Koralewicz Aneta

Zachowania trudne osób w spektrum autyzmu – uwarunkowania i przejawy 109

Пастух Л.В.

Психолого-педагогічна підтримка батьків дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни 110

Сімко А.В., Добрянська О.І.

Особливості формування передумов комунікативної діяльності у немовленнєвих дітей 115

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

Азарова Ю.О.

Трансформація теорії тривоги З. Фрейда у структурному психоаналізі Ж. Лакана 119

Barłóg Krystyna

Poznanie w teorii «Wczucia» Edyty Stein – implikacje dla oddziaływań diagnostycznych 124

Сімко Р.Т., Балан Е.В.

Історія дослідження проблеми самореалізації особистості у зарубіжній психології 126

Скальська Л.О.

Сучасні виклики в історії психології: проблеми та перспективи 130

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ

Бись О.С.

Психічна саморегуляція як чинник мотиваційної спрямованості менеджера у сфері торгівлі 133

Завязкіна Н.В.

Стратегія створення бренду як соціальний проект та тенденція розвитку освітніх організацій 135

Тиченко М.Є.

Сучасні теорії професійної кар'єри 139

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЛЮДИНИ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

Гапоненко Л.О.

Взаємозв'язок конструктивної рефлексії з резильєнтністю й благополуччям працюючих медичних сестер похилого віку 143

Лич О.М., Федорова А.О.

Теоретичний аналіз особливостей професійної життєстійкості
військовослужбовців-зв'язківців 148

Несправа М.В.

Соціальна відповідальність як чинник формування стійкості
майбутніх психологів 152

Чайковський А.Р.

Психологічний зміст ресурсів вимушених переселенців 157

Чиханцова О.А.

Резильєнтність та якість життя українців як критерії
психологічного здоров'я 161

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

С.Д. Максименко

директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
дійсний член (академік) НАПН України,
доктор психологічних наук, професор,
Київ, Україна

К.С. Максименко

докторка психологічних наук, професорка,
Національна академія внутрішніх справ України,
Київ, Україна

ЗАГРОЗА ВПЛИВУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА РОЗВИТОК КРЕАТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Загроза впливу штучного інтелекту на розвиток креативності особистості є важливою темою, що викликає багато суперечок серед учених, митців та громадськості. Штучний інтелект (ШІ) дедалі глибше інтегрується в різні аспекти людського життя, змінюючи способи роботи, навчання і навіть творчого самовираження. Попри очевидні переваги, такі як автоматизація рутинних завдань, підвищення ефективності та доступність нових технологій, існують побоювання, що ШІ може негативно впливати на розвиток і реалізацію людської креативності (Максименко, & Яланська, 2021).

Однією із головних загроз є залежність від технологій. Люди все частіше покладаються на алгоритми для створення ідей, музики, текстів або візуальних матеріалів, що знижує потребу у власному мисленні та творчості. Наприклад, інструменти на основі ШІ, такі як генератори тексту або зображень, дозволяють швидко отримувати результат без глибокого залучення творчого процесу. Це може призвести до втрати мотивації розвивати власні здібності, адже комп'ютер здається швидшим і ефективнішим творцем.

Ще одним важливим аспектом є уніфікація підходів до творчості, яку стимулюють алгоритми. ШІ працює на основі аналізу великих масивів даних і часто створює результати, що базуються на існуючих шаблонах. Такий підхід може спричинити стандартизацію творчості, коли унікальні ідеї витісняються «оптимальними» рішеннями, які відповідають очікуванням більшості. Це не лише обмежує різноманітність, а й пригнічує

індивідуальність, що є ключовим елементом креативності (Максименко, Піроженко, Пророк, & Папуча, 2021).

Крім того, зростання ролі ШІ у творчій сфері може призвести до девальвації людської праці. Наприклад, художники, письменники чи музиканти стикаються із конкуренцією з боку програм, здатних створювати контент за лічені секунди (Максименко, 2021). Це не лише підриває цінність їхньої роботи, а й змушує адаптуватися до нових реалій, що не завжди можливо. Люди можуть втрачати віру у власні таланти, вважаючи, що вони не здатні конкурувати з машинами.

Водночас важливо зазначити, що вплив ШІ на креативність не є однозначно негативним. Ці технології можуть стати інструментом для розширення можливостей особистості, якщо використовувати їх розумно. ШІ здатен надихати, пропонуючи нові ідеї або допомагаючи втілювати складні проєкти, які раніше здавалися недосяжними. Однак ключовим фактором залишається баланс між використанням ШІ і розвитком власних здібностей. Людям важливо пам'ятати, що ШІ – це лише інструмент, а не заміник творчого потенціалу.

Штучний інтелект дедалі частіше виступає як інструмент, що генерує ідеї, музичні твори, візуальний контент чи навіть текстові матеріали. З одного боку, це полегшує виконання творчих завдань, проте з іншого – створює ризик уніфікації ідей, стандартизації підходів і зменшення простору для унікального вираження особистості. Залежність від готових рішень, запропонованих ШІ, може пригнічувати здатність людини до самостійного генерування нових ідей, що є основою креативності.

Схожі проблеми виникали і в психологічній практиці, яка протягом останніх десятиліть зробила значний прорив у вивченні розвитку особистості. У цьому контексті особливої уваги заслуговує генетико-креативний метод, який передбачає створення умов для активної взаємодії між суб'єктом і його середовищем. Цей метод дозволяє людині не лише адаптуватися до існуючих умов, а й створювати свій власний, унікальний світ, що є особливо важливим для розвитку творчих здібностей (Максименко, & Руденко, 2021).

Аналогічний підхід може бути застосований у контексті впливу ШІ на креативність. Якщо штучний інтелект розглядати не як заміник людської творчості, а як інструмент, який допомагає створювати нові моделі розвитку, він може сприяти розкриттю потенціалу особистості. Наприклад, використання технологій для моделювання середовища, яке

стимулює уяву і творчий підхід, може стати важливим кроком у подоланні загрози стандартизації, що супроводжує сучасний розвиток ІІІ.

Водночас важливим аспектом залишається проблема методологічного обґрунтування використання ІІІ в процесах, пов'язаних із розвитком творчих здібностей. Генетико-креативний метод, що передбачає свободу вибору, творче співробітництво і взаємодію між дослідником і досліджуваним, може бути адаптований до аналізу впливу ІІІ на креативність. Це дозволить не лише досліджувати особливості використання штучного інтелекту, а й розробляти нові підходи до інтеграції цих технологій у творчу діяльність, орієнтуючись на розвиток індивідуальності (Максименко, Деркач, Кіричевська, & Касинець, 2022).

Висновки. Отже, щоб уникнути ризику пригнічення людської творчості, необхідно розробляти методи, що дозволяють використовувати ІІІ як партнера у творчості, а не як заміник. Це відкриває перспективи для створення нових освітніх і терапевтичних практик, що стимулюють розвиток креативності через інтеграцію технологій у процес навчання та самовираження. Кінцевою метою має стати гармонійне поєднання людської унікальності та технологічних досягнень, що дозволить не лише зберегти, а й розвинути креативний потенціал особистості.

Список використаних джерел

1. Максименко С.Д., Яланська С.П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку: *монографія*. Київ : «Видавництво Людмила», 2021. 508 с.
2. Максименко С.Д., Піроженко Т.О., Пророк Н.В., Папуча М.В. Психологічний портрет особистості дитини: вікові періоди Київ : «Видавництво Людмила», 2021. 104 с.
3. Maksimenko S.D. Features of the components of students' psychophysiological readiness to work as teachers, Idōkan Poland Association "IDO MOVEMENT FOR CULTURE. *Journal of Martial Arts Anthropology*, Vol. 21, no. 2 (2021), pp. 11–18.
4. Максименко С.Д., Руденко Я.В. Мультипсихологінчий дискурс вокалотерапії психосоматичних розладів особистості : *монографія*. Київ : «Видавництво Людмила», 2021. 904 с.
5. Максименко С., Деркач Л., Кіричевська Е., Касинець М. Психологія когнітивних проців: науковий посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ : «Видавництво Людмила» 2022. 420 с.

**WYZWANIA PSYCHOLOGICZNE, SPOŁECZNE I
PEDAGOGICZNE,
INTERAKTYWNEGO SPOŁECZEŃSTWA SIECI**

Na naszych oczach dzieje się przepotężna rewolucja informacyjna, której konsekwencje dotyczą nas na co dzień, a to przede wszystkim szok informacyjny i wszystko co jest jego konsekwencją (Toffler, Szok przyszłości, 1998; Postman, Technopol, 1995). Dlatego na pewno warto ciągle analizować wiele aspektów tej potężnej transformacji (Zwoliński, Cyberpułapka, 2023). W analizach poniższych pragnę zwrócić uwagę na szczególne wyzwania (Dijk, Społeczne aspekty nowych mediów, 2010).

■ **Równoległa komunikacja - <...rzeczywistość broni się...>**

Warto w tym aspekcie zwrócić szczególną uwagę na wielką tęsknotę człowieka do fundamentalnych aspektów komunikacji interpersonalnej, jaką jest kontakt face to face, bliskość, dotyk, obecność i wszystkie bezcenne aspekty z tym związane.

■ **Więzi słabe i mocne...**

Jednym z najważniejszych wyzwań przyszłości to niestety osłabienie na bardzo dużą skalę więzi międzyludzkich. Paradoks współczesności polega na bardzo dużej ilości relacji zmediatyzowanych, które są nietrwale, ulotne a zdecydowanie potężny deficyt więzi mocnych, trwałych, koniecznie potrzebnych do zdrowia i szczęścia człowieka.

■ **Specyfika «wspólnot» wirtualnych...(delete)**

Specyfika «wspólnot» wirtualnych polega na totalnej ulotności tychże, to są chwile i nie ma kogoś, wobec którego to człowieka miało się plany i marzenia.

■ **Przytłaczająca część aktywności wirtualno – komunikacyjnej w pracy lub w kontekście pracy...(pracoholizm)**

Kolejnym potężnym wyzwaniem staje się zacieranie granic między pracą a życiem domowym, z ogromną stratą dla bezcennych relacji rodzinnych, które dają moc do lepszej pracy zawodowej. Tu także bardzo trudno znaleźć złoty środek, ale jest on konieczny dla zdrowia zarówno fizycznego jak i psychicznego.

■ **Tęsknota za prywatnością...(spektakl)**

Konsekwencją powyższych stwierdzeń jest rodząca się na potężną skalę tęsknota właśnie za prywatnością, za ciszą, spokojem, których tak bardzo brak, a które także są konieczne dla zdrowia.

■ Specyficzny język i kultura; natychmiastowość, szybkość;

Jednym z potężniejszych wyzwań przyszłości jest poradzenie sobie z przyspieszającą szybkością każdego dnia, za czym coraz trudniej nadążyć. Konsekwencje to deficyty języka, deficyty kultury, deficyty relacji i regresja antropologiczna (Szmyd, 2015).

■ Globalizacja...regionalizacja...glokalność

Człowiek jako istota poszukująca wielkiego świata, ale także tęskniąca za małym światem, próbuje odnajdywać się na nowo w glokalności, czyli myśleniu globalnym a życiu lokalnym, co może być wielką pomocą dla integracji osobowości.

■ Ambiwalencja...blaski i cienie

Z powyższych analiz można wyciągnąć wnioski o dużej skali ambiwalencji, czyli blaskach i cieniach potężnej skali transformacji współczesności i obyśmy potrafi pielęgnować blaski i niwelować cienie.

■ Obszary zaniedbane...dotyk, tożsamość...kim jestem?

Jedno z najważniejszych pytań, które zawsze towarzyszyło i towarzyszy każdemu człowiekowi to pytanie o tożsamość, kim jestem. Ponieważ aktualnie jest duża skala zaniedbań obszarów esencjalnych dla tożsamości, takich jak bliskość z bliskimi, dotyk bliskich, to konsekwencją jest duża skala zagubienia współczesnego człowieka a znakiem czasu jest potężna skala samotności, bezsenności a także tendencje suicydalne (Spitzer, Cyberchoroby, 2016; Melosik, Kultura popularna i tożsamość młodzieży, 2013).

Podsumowanie. Można by mnożyć diagnozy dotyczące potężnej skali zmian społecznych jakie aktualnie się dokonują. Bardzo ważny wniosek to konieczność aktywności psycho – pedagogicznej, aktywności teoretyczno – praktycznej, gdzie będziemy bardzo wnikliwie diagnozować, ale będziemy także podejmować konkretne aktywności społeczne, takie jak np. wolontariat, w celu wzmacniania esencjalnie człowieczeństwa i społeczeństwa. Jedna ze studentek Oliwia podsumowując swoje wystąpienie stwierdziła, że pragnie czynić jak najwięcej dobra, myślę, że to także konkretna wskazówka co robić, aby świat informacyjny czynić lepszym (Franciszek, Fratelli tutti, 2020).

В.С. Пастушенко
науковий співробітник
лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМОГИ ДО СУЧАСНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ПАПЕРОВИХ НОСІЯХ: ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСВОЄННЯ

Дослідження психологічних вимог до сучасної навчальної літератури на паперових носіях є важливим напрямом педагогічної та когнітивної психології, оскільки якість навчального матеріалу безпосередньо впливає на ефективність засвоєння знань. Сучасна навчальна література має відповідати когнітивним особливостям учнів і студентів, враховувати принципи сприйняття, уваги, пам'яті та мислення. Важливим є чітка структурованість тексту, використання зрозумілих і доступних формулювань, наявність ілюстративного матеріалу, що полегшує розуміння інформації (Шатирко, Дзюбко, Бучма, & Гурова, 2023).

Психологічні дослідження показують, що інформація краще засвоюється, коли подається блоками, з логічним розподілом на смислові частини, а також коли використовується шрифтове виділення ключових понять. Крім того, важливим фактором є колірне оформлення, адже контрастні виділення сприяють концентрації уваги та запам'ятовуванню.

Особливу роль відіграє мова викладу: занадто складні або перевантажені термінологією тексти знижують рівень сприйняття, тому необхідний баланс між науковістю та доступністю подачі матеріалу. Важливим аспектом є мотиваційний компонент навчальної літератури, який реалізується через наявність цікавих прикладів, завдань для самоконтролю, інтерактивних елементів і практичного застосування знань. Врахування вікових і когнітивних особливостей читачів дозволяє адаптувати літературу під конкретну аудиторію, що значно підвищує її ефективність. Отже, розробка навчальної літератури повинна базуватися на принципах психології навчання, що сприятиме не лише кращому засвоєнню матеріалу, а й підвищенню мотивації та інтересу до навчального процесу.

Сучасна навчальна література на паперових носіях відіграє важливу роль у процесі освіти, оскільки залишається ключовим джерелом знань, попри розвиток цифрових технологій. Психологічні аспекти створення навчальних матеріалів безпосередньо впливають на ефективність їхнього сприйняття, засвоєння та збереження в пам'яті. Врахування принципів когнітивної психології дозволяє підвищити якість навчальної літератури, зробивши її більш зручною для читачів різного віку (Шатирко, Дзюбко, Бучма, & Гурова, 2023).

Одним із ключових аспектів у розробці навчальної літератури є врахування особливостей сприйняття текстової інформації. Дослідження показують, що людина здатна ефективно засвоювати інформацію, якщо вона структурована, подається зрозумілою мовою і доповнюється візуальними елементами. Читач концентрує увагу лише на певний проміжок часу, після чого її рівень поступово знижується. Саме тому важливо, щоб матеріал був поділений на логічні блоки, містив підзаголовки, списки та виділення ключових понять.

Гештальт-психологія стверджує, що людський мозок схильний організовувати інформацію в певні структури, що спрощує її запам'ятовування. Наприклад, групування даних у таблиці або використання схем сприяє швидшому осмисленню матеріалу. Дослідження також підтверджують, що читачі краще запам'ятовують інформацію, коли вона подається невеликими порціями, а не суцільним текстом (Жосан, 2010).

Ілюстрації, схеми, графіки та таблиці відіграють важливу роль у підвищенні ефективності засвоєння матеріалу. Психологічні дослідження підтверджують, що візуальна інформація засвоюється швидше, ніж текстова, оскільки мозок людини опрацьовує зображення набагато ефективніше. Важливо, щоб ілюстрації не були надмірно складними, а мали пояснювальний характер, доповнювали текст, а не дублювали його.

Колірне оформлення також має велике значення. Доведено, що контрастні кольори допомагають зосередити увагу, а пастельні тони знижують візуальну втому. Наприклад, виділення ключових термінів кольором або жирним шрифтом сприяє швидшому орієнтуванню в тексті.

Вибір шрифту є одним із важливих аспектів розробки навчальної літератури. Психологи рекомендують використовувати шрифти без зарубок (наприклад, Arial, Verdana) для коротких текстів, оскільки вони

легше сприймаються оком. Для великих текстів частіше застосовують шрифти із зарубками (Times New Roman), оскільки вони покращують розрізнення літер та сприяють зручнішому читанню (Жосан, 2010).

Розмір шрифту також має значення. Оптимальним для навчальної літератури вважається розмір 12–14 пунктів. Менші розміри можуть ускладнювати сприйняття, особливо для дітей молодшого віку або людей з вадами зору.

Інтервал між рядками та довжина рядка теж впливають на читабельність. Оптимальним є міжрядковий інтервал 1,5, а довжина рядка – близько 50–75 символів. Надто довгі рядки ускладнюють стеження за текстом, а занадто короткі – порушують ритм читання.

Навчальна література не лише передає інформацію, а й має мотивувати читача до пізнання. Це досягається через використання прикладів із реального життя, інтерактивних завдань, риторичних запитань, історій, які викликають емоційний відгук.

Значну роль відіграють вправи для самоконтролю. Психологічні дослідження підтверджують, що студенти та учні краще запам'ятовують матеріал, коли вони можуть одразу перевірити свої знання, виконуючи тести або практичні завдання (Пономаренко, & Анохін, 2015).

Індивідуалізація навчальної літератури також є важливим чинником. Коли матеріал адаптований до вікових, когнітивних та інтересових особливостей читача, він стає більш доступним і цікавим. Для дітей молодшого віку ефективними є казкові історії, а для старших – приклади з реального життя та практичні кейси.

Висновки. Навчальна література на паперових носіях залишається важливим засобом передачі знань, а її ефективність значною мірою залежить від дотримання психологічних принципів. Оптимальна структура тексту, використання візуальних елементів, правильний вибір шрифту та кольорової гами, а також мотиваційні чинники сприяють покращенню засвоєння інформації. Врахування когнітивних особливостей читачів дозволяє створювати матеріали, які не лише передають знання, а й стимулюють пізнавальну активність, підвищуючи якість навчального процесу (Пономаренко, & Анохін, 2015).

Список використаних джерел

1. Шатирко, Л.О., Дзюбко, Л.В., Бучма, В.В., & Гурова, О.В. (2023). Психологічні вимоги до розроблення навчальної літератури для Нової української школи: методичні рекомендації. С. 23–25.

2. Жосан, О.Е. (2010). Вимоги до шкільного підручника у контексті розвитку вітчизняного підручничознавства. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. Праць*. Київ, С. 53–61.

3. Пономаренко, В., & Анохін, В. (2015). Системний підхід до організації підготовки та видання електронної мультимедійної інтерактивної навчальної літератури у вищих навчальних закладах. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Інформатизація вищого навчального закладу*, (831). Львів, С. 3–8.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ, ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Є.К. Аіюані

студентка 4 курсу спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна
Науковий керівник: **Л.А. Онуфрієва**
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ З ДІТЬМИ

Актуальність дослідження. З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України у лютому 2022 року багато українців були змушені виїхати за кордон, рятуючись від воєнних дій. Однією з основних категорій громадян, які покинули власні домівки у пошуках безпечного місця, стали жінки з дітьми.

Актуальність теми також підтверджується загальними сучасними тенденціями міжнародної міграції. Відмінності, з якими зіштовхуються особи в еміграції, створюють унікальні виклики для їхньої соціально-психологічної адаптації та значною мірою впливають на їхній психоемоційний стан.

Однією з важливих проблем, з якими стикаються мігранти з дітьми, є погіршення батьківсько-дитячих стосунків, що часто виникає через стрес та труднощі адаптації усіх членів родини. Батьки та діти можуть переживати стрес і невпевненість, результатом яких може стати зміна ролей у сім'ї та втрата традиційних батьківських авторитетів.

Додатково, стрес від еміграції може підвищувати емоційну реактивність усіх членів родини. А це зменшує здатність до ефективної взаємодії, у тому числі у конфліктних ситуаціях. У стані стресу батьки можуть бути менш доступними емоційно, що також негативно впливає на якість батьківсько-дитячих стосунків.

З огляду на це, важливим та актуальним є визначення чинників, які допомагають людині адаптуватися у таких складних умовах. Серед таких

факторів можна зазначити й рівень розвитку емоційного інтелекту.

Емоційний інтелект – це здатність розпізнавати, розуміти та керувати власними емоціями та емоціями оточення. Він впливає на способи взаємодії особистості з іншими людьми та прийняття рішень, її ставлення до різних життєвих ситуацій тощо.

У випадку вимушеної еміграції значення емоційного інтелекту виглядає все більш важливим. Адже достатньо розвинений емоційний інтелект сприяє кращій адаптації особистості до змін, забезпечує емоційну стійкість та здатність керувати емоціями.

Дослідження емоційного інтелекту у контексті соціально-психологічної адаптації може бути корисним для розробки програм навчання та тренінгів з розвитку емоційного інтелекту для людей, які перебувають в еміграції та потребують підтримки для успішної адаптації у нових умовах.

Враховуючи дедалі більшу кількість осіб, які перебувають за кордоном з дітьми, важливо розуміти й те, як рівень емоційного інтелекту батьків впливає не тільки на їхню адаптацію та соціальну інтеграцію, а й на ставлення до дітей у родині.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити характер зв'язку емоційного інтелекту і соціально-психологічної адаптації осіб, які перебувають за кордоном з дітьми.

Об'єкт дослідження: соціально-психологічна адаптація осіб, які перебувають за кордоном з дітьми.

Предмет дослідження: емоційний інтелект як фактор соціально-психологічної адаптації осіб, які перебувають за кордоном з дітьми.

Завдання дослідження: згідно з метою та гіпотезою дослідження нами було поставлено такі завдання:

1. здійснити теоретичний аналіз наукової літератури стосовно поставленої проблеми;
2. обґрунтувати зв'язок емоційного інтелекту та соціально-психологічної адаптації;
3. провести емпіричне дослідження з метою з'ясування характеру зв'язку рівня емоційного інтелекту з рівнем соціально-психологічної адаптації, психологічного благополуччя та рівнем прийняття своїх дітей матерями, які перебувають за кордоном з дітьми;
4. сформулювати висновки та встановити подальші перспективи дослідження.

Методи дослідження: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення інформації. Емпіричні методи представлені

психодіагностичними методами: «Тест емоційного інтелекту» (Н. Холл), Опитувальник «Дезадаптивність» (І. Приходько, Я. Мацегора, О. Колесніченко, М. Байда), Модифікована шкала суб'єктивного благополуччя «БіБіСі» (П. Понтін, М. Шваннауер), «Тест-опитувальник батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін), «Шкала депресії DEPS» (О. Поутанен, А-М. Коівісто). У якості математично-статистичних методів застосовувались пошук первинних статистик, описова статистика, кореляційний аналіз. Статистичну обробку даних здійснено за допомогою комп'ютерної програми IBM SPSS Statistics.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають фундаментальні психологічні дослідження емоційного інтелекту, соціально-психологічної адаптації та їх значення для успішного життя людини, які в різний час здійснювали: Г. Ауберт, М. Байда, Р. Бар-Он, Г. Березюк, К. Бернар, Дж. Беррі, І. Булах, Х. Вайсбах, Г. Гарднер, Д. Гоулман, У. Дакс, С. Дерев'янка, А. Камбур, В. Кислий, Н. Коврига, А-М. Коівісто, О. Колісніченко, С. Колот, Г. Костюк, Г. Кравцов, М. Лукашевич, Дж. Майєр, Я. Мацегора, О. Мороз, Е. Носенко, Г. Орме, К. Петрідес, П. Понтін, О. Поутанен, І. Приходько, К. Роджерс, П. Селовей, Г. Сельє, О. Собченко, К. Стайнер, Е. Фернхем, О. Філатова, В. Франкл, Н. Холл, О. Чебикін, А. Чеботар, М. Шваннауер та багато інших учених.

База дослідження. Дослідження проводилось упродовж вересня 2024 року – січня 2025 року. У дослідженні взяли участь 54 особи жіночої статі. Усі досліджувані на момент проведення дослідження перебували в еміграції (у 13 країнах) разом зі своїми дітьми. Термін перебування учасниць дослідження за кордоном склав від 10 до 25 місяців, вік досліджуваних – від 26 до 46 років.

За результатами дослідження зроблено такі узагальнення.

Соціально-психологічна адаптація визначена як складний, багатогранний процес, який включає інтеграцію індивіда в нове суспільство, взаємодію з новими соціальними умовами та прийняття нових культурних норм, що вимагає значних зусиль і ресурсів з боку мігранта. Соціально-психологічна адаптація відбувається на емоційному, когнітивному і поведінковому рівнях, і містить в собі зміни в емоційних реакціях, способах мислення та способах взаємодії з оточенням.

У процесі дослідження було встановлено, що значний вплив на адаптаційний процес має мовний бар'єр. Різниця в менталітетах та культурних нормах може призводити до непорозумінь і соціальної ізоляції. Також важливою проблемою є погіршення батьківсько-дитячих стосунків, що часто виникає через стрес та труднощі адаптації всієї родини.

Поряд з цим, еміграція може бути пов'язаною з психологічними викликами, такими як адаптаційні розлади, депресія та тривожність. Емігранти часто переживають відчуття втрати та ностальгії, що ускладнює процес адаптації.

При цьому важливу роль у процесі адаптації може відігравати емоційний інтелект, оскільки він забезпечує не тільки краще розуміння та управління власними емоціями, але й поліпшує міжособистісні взаємодії в новому культурному контексті.

Високий рівень емоційного інтелекту може бути пов'язаний з нижчим рівнем стресу та тривожності, допомагаючи особі ефективніше долати складнощі, пов'язані з процесом адаптації. Так, розуміння комплексності процесу соціально-психологічної адаптації є фундаментальним для розробки ефективних стратегій підтримки мігрантів. Це вимагає не тільки врахування конкретних психологічних потреб мігрантів, але й створення умов, які сприятимуть їхній соціальній та культурній інтеграції в новому суспільстві.

Першу гіпотезу було підтверджено, що означає, що люди з вищим рівнем емоційного інтелекту легше адаптуються до нових умов, ефективніше справляються зі стресом, знаходять спільну мову з оточенням, використовують кращі адаптивні стратегії поведінки, бачать можливості у нових ситуаціях в умовах викликів процесу адаптації.

Також було підтверджено другу гіпотезу, що означає, що люди з вищим рівнем емоційного інтелекту більш задоволені різними сферами свого життя, перебуваючи за кордоном, можуть зосередитися на позитивних аспектах власного досвіду, знаходити шляхи поліпшення добробуту у нових умовах, зберігати оптимістичний погляд на життя.

Третю гіпотезу теж було підтверджено, що означає, що люди з вищим рівнем емоційного інтелекту краще управляють емоціями, розпізнають та справляються з негативними почуттями, здатні впоратися з культурними та соціальними змінами, що зменшує ризик розвитку депресивних симптомів.

У ході дослідження вдалося підтвердити четверту гіпотезу, що означає, що матері з вищим рівнем емоційного інтелекту краще розуміють емоції своїх дітей і більш відкриті до них, готові приймати дітей у різних емоційних станах, незалежно від рівня досягнень, підтримувати їх у складних обставинах, що створює атмосферу довіри й взаєморозуміння у родині.

Отже, нам вдалося підтвердити концептуальну та усі емпіричні гіпотези дослідження.

С.В. Бабій

здобувачка бакалаврського освітнього ступеня,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна
Науковий керівник: **О.А. Логвіна**,
кандидат психологічних наук, доцент,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ: ФАКТОРИ, ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА ШЛЯХИ КОРЕКЦІЇ

Постановка проблеми. Проблема тривожності серед всіх факторів негативного впливу на психіку та діяльність підлітків є однією з найголовніших проблем сьогодення. Підвищена тривожність здатна негативно впливати на працездатність школярів, що призводить до зниження результатів їх продуктивної діяльності та самоізоляції. Тривожність вважають нормальною реакцією на будь-які стресові ситуації, проте коли тривожність перешкоджає нормальному функціонуванню підлітка, тоді доречно говорити про стан «тривожний розлад», який проявляється через панічні атаки, загальну та соціальну тривожність [4, с. 42].

У наш час збільшилася кількість тривожних дітей, відтак за даними МОЗ України [3] близько 4 % дітей віком від 10-13 років та близько 5 % дітей віком від 14-17 років мають тривожні розлади, які переважно характеризуються неспокійністю, емоційною нестабільністю та невпевненістю у своїх силах. Якщо вчасно не надати дитині-підлітку відповідну психологічну допомогу, то це може призвести до виникнення депресії, значних проблем з поведінкою, вживанні заборонених речовин, а в найтяжчих випадках до самогубства. Саме тому раннє виявлення та корекція тривожних розладів у дітей підліткового віку є надзвичайно важливим та актуальним завдання сучасної психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблеми прояву тривожності у дітей-підлітків, а також розробкою методів її профілактики займалися такі дослідники як: Коць Є.М [2], Ясточкіна І.А., Барановська Я.Г. [1], Краєва О.А. [3], Шумейко О.М. та інші.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні

психологічних особливостей прояву тривожності у дітей підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Підліткова тривожність, як відзначає велика кількість дослідників лежить в основі цілого ряду психологічних труднощів, що викликає багато порушень у загальному розвитку дитини, що є приводом для звернення до кваліфікованих спеціалістів. Термін «тривожність» зазвичай використовують для позначення опису неприємного емоційного стану у людини, що характеризується високим рівнем тривоги, суб'єктивною напругою, а також наявністю в неї підвищеного передчуття небезпеки [4, с. 44].

Тривожність на думку Ясточкіної І.А [5, с. 206] визначається як емоційний стан, що виникає у ситуаціях невизначеної небезпеки та проявляється в очікуванні недобррозичливого розвитку подій. Тривожність, за Барановською Я. Г. [1, с. 39] це: індивідуальна психологічна особливість, яка виникає через схильність людини до сильної тривоги з незначних приводів.

Існують різні види тривожності, кожен із яких має свої особливості у фізіологічному, когнітивному чи поведінковому аспектах. До основних видів тривожності відносять (табл. 1.):

Таблиця 1

**Основні види тривожності:
фізіологічні, когнітивні та поведінкові прояви**

Поведінкові прояви	Види	Когнітивні / фізіологічні
Нервозність, занепокоєність та надмірна увага до потенційних загроз	Хронічна тривожність	Постійні негативні думки / порушення сну, підвищене серцебиття, м'язова напруга
Труднощі у спілкуванні, страх бути у центрі уваги	Соціальна тривожність	Максимальне фокусування на негативних ситуаціях / пітливість, тремтіння, відчуття незручності.
Раптові напади паніки	Панічний розлад	Помилкові переконання / утруднене дихання, відчуття нудоти або болі в грудях
Агресивні реакції, нічні кошмари	Стресовий розлад	Постійне переживання травматичних спогадів / часті панічні атаки.

Джерело [1, 2]

Прояви тривожності у підлітків мають соматичний та поведінковий характер. До основних соматичних проявів тривожності відносять: прискорене серцебиття, тремтіння кінцівок, нерівне дихання, скутість рухів. На поведінковому рівні прояви тривожності у підлітків є більш непередбачуваними. Ступінь їх впливу на психіку підлітка коливатиметься від повної апатії до безініціативності до демонстративної жорстокості. Жорстокість та агресивність у поведінці виникає як захисний механізм від проблем.

Серед психологічних факторів, які спричиняють виникнення підвищеної тривожності у підлітків варто виділити: генетичні та біологічні фактори впливу; психосоціальні чинники (стосунки з однокласниками, труднощі у навчанні, булінг, сімейні проблеми тощо); навчальні труднощі та академічний стрес; фізіологічні зміни (гормональні), які здатні збільшити рівень стресу та занепокоєння у підлітків; вплив соціальних мереж та особливості реалій сучасного життя в суспільстві [2, с. 99].

Поряд з основними психологічними факторами впливу на рівень тривожності підлітків, особливу роль відводять саме впливу зовнішнього середовища. Детально проаналізуємо основні риси та характеристики зовнішнього середовища, які здатні викликати та посилювати тривожність у підлітків [1, с. 41]:

1. Соціальне середовища – негативні стосунки та конфлікти з ровесниками, батьками, вчителями чи іншими членами суспільства сприятимуть збільшенню рівня тривоги.

2. Навчальне середовища – високі вимоги, перевантаження навчальними завдання є джерелом стресу та тривоги.

3. Сімейне середовища – сімейні конфлікти, недостатня підтримка та завищені очікування батьків дитини можуть викликати тривогу у дитини-підлітка. Розлучення батьків – є найпоширенішим фактором, що спричиняє тривожність.

4. Медіа та технології – фактор, що може нести як позитивний, так і негативний вплив на рівень тривожності підлітків. Все залежить від виду соціальних мереж та спожитого контенту.

У підлітків тривожність може проявлятися різними способами та мати різний ступінь впливу на поведінку [2, с. 101]. Нижче представлені основні ознаки та наслідки підвищеної тривожності у підлітків (див. табл. 2):

Таблиця 2.

Ознаки та наслідки підвищеної тривожності підлітків

Ознаки тривожності	Наслідки тривожності
-підвищена чутливість до стресових ситуацій; - постійна тривога без видимих на те причин; - підвищений рівень неуважності та нездатності зосереджуватися на головному; - уникають суспільних заходів та прагнуть до самоізоляції; - низький рівень академічної продуктивності; - вживання заборонених психоактивних речовин.	-повна соціальна ізоляція; - фізіологічні проблеми зі здоров'ям (часті головні болі, проблеми з травленням, порушення режиму сну, тремтіння та прискорене серцебиття, пітливість, болі в шиї, плечах та спині); - академічні проблеми; - погіршення загального самопочуття (постійний стрес, дратівливість, сором'язливість, сильна чутливість до критики).

*складено автором на основі матеріалів [4, 5]

У сучасній психології психологічний добробут дітей-підлітків є одним із найважливіших завдань. Тривожні розлади, які досить часто спостерігаються у підліткову віці, можуть суттєво впливати на їх життя та розвиток. Розуміння природи походження тривожності у підлітків є ключовим елементом у здійсненні ефективної профілактики та корекції [5, с. 207].

На сьогодні існує велика кількість ефективних методів, які активно використовуються вітчизняними психологами у подоланні тривожності у дітей підліткового віку. Психологічна підтримка здійснюється через наступні методи та практики: індивідуальна та групова терапія, арт-терапія, медитація, когнітивно-поведінкова та тілесно-орієнтована терапія.

У здійсненні психологічної підтримки досить важливо враховувати індивідуальні особливості підлітків. Саме тому обрані методи та практики повинні бути обов'язково персоналізованими, тобто такими, які враховують психологічні та соціальні особливості підлітка, та поряд з цим здатні забезпечити більш ефективне лікування та допомогу у подоланні тривожності [5, с. 208].

Висновок. Отже, ми можемо стверджувати, що тривожність – це індивідуальна психологічна особливість, яка проявляється у схильності дитини-підлітка до частих переживань, як наслідок виникнення тривожного розладу. Серед основних ознак тривожності у підлітків варто виділити: фізіологічні порушення; порушення в емоційній та поведінковій сферах. Встановлено, що тривожність може серйозно вплинути на загальний психологічний розвиток підлітків, тому досить важливо вчасно виявити її прояви та застосувати низку ефективних методів психокорекції. Рання діагностика та комплексний підхід дозволить підліткам успішно подолати тривожний розлад та навчитися ефективно справлятися з тривожними станами, що сприятиме їх психологічній та емоційній стабільності.

Список використаних джерел

1. Барановська Я.Г. Емпіричне дослідження тривожності в підлітковому віці. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2019. № 2. С. 37-43. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/123456789/11895> (дата звернення 24. 01. 2025).
2. Коць Є.М. Психологічні особливості когнітивно-поведінкових стратегій осіб із соціальною тривожністю: дис. ... канд. психол. н.: 19.00.01; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Луцьк, 2018. 213 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U002485> (дата звернення 10. 01. 2025).
3. Міністерство здоров'я охорони України. URL: <https://moz.gov.ua/uk> (дата звернення 24. 01. 2025).
4. Шумейко О.М. Психологічний аналіз перебігу підліткової тривожності під час воєнного стану в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. № 73. С. 40-46. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/3_2023/7.pdf (дата звернення 10. 01. 2025).
5. Ясточкіна І.А. Перша психологічна допомога дітям та підліткам. *Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки*. 2023. № 3. С. 205-214. URL: <https://orcid.org/0000-0003-1250-4794> (дата звернення 10.01.2025).

Prof. UR dr hab. **Urszula Gruca-Miąsik**
Kierownik Zakładu Pedagogiki Opiekuńczo-Wychowawczej
Instytut Pedagogiki
Uniwersytet Rzeszowski

WIELOKULTUROWOŚĆ W PRZESTRZENI WSPÓŁCZESNEJ SZKOŁY

Wprowadzenie. Nawet jeśli kultura nigdy nie była tak całościowa, zwarta i statyczna, jak nierzadko to portretujemy, to w ponowoczesnym świecie dynamiczność i pluralizm kulturowy staje się oczywistością. Od dawna można już dostrzegać postępujący proces zanikania homogenicznych, najczęściej pozaeuropejskich plemion oraz migrację ludności z byłych kolonii do poszczególnych państw Zachodu, co doprowadziło do powstania społeczności wielokulturowych w większości krajów Europy i Ameryki, a następnie ich wymieszania się. Uwidacznia się również niekiedy przekonanie, że kultura ujednolica, dzieli na centrum i peryferie, wartościuje, bywając elementem przemocy silniejszych kultur względem «słabszych».

Zagadnienia związane z rosnącym zróżnicowaniem kulturowym na świecie, w Europie oraz w Polsce stają się ważnym obszarem zainteresowania i działań w edukacji. Problematyka zróżnicowania kulturowego w oczywisty sposób dotyka przestrzeni szkoły (jako instytucji) i procesu wychowania, dzięki któremu możliwe są pożądane zmiany w osobowości wychowanka mającego świadomie i odpowiedzialnie uczestniczyć w kulturze (włączającej do własnych zasobów także bogactwa innych kultur). W Polsce – państwie stającym się w coraz mniejszym stopniu społeczeństwem monoetnicznym i monokulturowym, namysł nad zjawiskiem wielokulturowości i jego implikacjami dla edukacji jest ze wszech miar pożądany.

Nie sposób nie zgodzić się ze słuszną konstatacją ze wstępu do książki [1], iż «zróżnicowanie kulturowe świata jest trwałym elementem rzeczywistości i stanowi szczególną wartość i dziedzictwo ludzkości...różnorodność kulturowa jest źródłem wymiany, innowacyjności i kreatywności, dla rodzaju ludzkiego jest niezbędna, tak jak różnorodność biologiczna dla przyrody».

Wielokulturowość i jej wyzwania w szkole. Wielokulturowość odnosi się do obecności i współistnienia różnych grup kulturowych w jednym środowisku społecznym. W przestrzeni edukacyjnej oznacza to, że uczniowie reprezentują różnorodne tradycje, wyznania, języki oraz style życia.

Wielokulturowość w szkole nie ogranicza się jedynie do różnic etnicznych, ale obejmuje także kwestie związane z religią, tożsamością płciową oraz pochodzeniem społecznym. [2]

Niewątpliwie poważnym wyzwaniem dla uczniów i nauczycieli jest bariera językowa. Uczniowie pochodzący z rodzin migracyjnych często napotykają trudności w nauce języka kraju przyjmującego, co może prowadzić do opóźnień w nauce i problemów z integracją społeczną. [3] Barierą są różnice kulturowe bowiem normy i wartości różnych kultur mogą prowadzić do nieporozumień między uczniami oraz między uczniami a nauczycielami. Aby temu przeciwdziałać, konieczna jest edukacja międzykulturowa. [4] Dodatkowo możemy mieć do czynienia z stereotypami i uprzedzeniami gdyż brak wiedzy o innych kulturach oraz utrwalone stereotypy mogą utrudniać budowanie pozytywnych relacji w szkole. Ważne jest przeciwdziałanie dyskryminacji i uprzedzeniom. [5]

Korzyści wynikające z wielokulturowości w szkole i rola nauczycieli. Rozwój kompetencji społecznych jest kluczowym zadaniem we współczesnej szkole. Kompetencje międzykulturowe w zmieniającym się świecie są również bardzo istotne. Kontakt z różnorodnością pozwala uczniom rozwijać umiejętności komunikacyjne, empatię oraz otwartość na inne perspektywy. [6] Wielokulturowe środowisko edukacyjne daje uczniom możliwość poznania różnych tradycji, historii i sposobów myślenia, co poszerza ich horyzonty. [7] Budowanie tolerancji poprzez uczenie się akceptacji i szacunku dla różnic, co jest fundamentem pokojowego współistnienia w społeczeństwie i współpracy z ludźmi o różnych pochodzeniach daje szkoła wielokulturowa, która przygotowuje młodych ludzi na te wyzwania. [8]

Istotne jest, aby w programach nauczania znalazły się treści z różnych kultur, aby nauczyciele promowali dialog międzykulturowy, uczyli o prawach człowieka, pokazywali, jak można współistnieć pokojowo nie zmieniając wyznawanych wartości. Organizowali zajęcia pokazujące tradycje, obrzędy, rytuały w różnych kulturach i narodach.

Konkluzja. Mając powyższe na uwadze, wydaje się, że perspektywa badań naukowych w wielu obszarach problemowych z tego zakresu jest absolutnie niezbędna, gdyż proces pluralizmu kulturowego i edukacyjnego, bez wątpienia będzie przyspieszał. Zarówno teoretyczne, jak i empiryczne badania w tym obszarze, stanowić powinny przedmiot troski przedstawicieli interdyscyplinarnych dociekań, również w obszarze pedagogiki i psychologii. Systematyczna edukacja na temat tolerancji i przeciwdziałania stereotypom jest kluczowa dla budowania atmosfery akceptacji w szkole.

Bibliografia

1. U. Gruca-Miąsik, z fragmentu recenzji i wstępu książki: *Szkoła – nauczyciel – uczeń w warunkach wielokulturowości*, której autorami są: Olena Bocharova, Krystyna Chałas, Jerzy Nikitorowicz, Agata Popławska, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2025, ss. 157.
2. H. Nikitorowicz, *Edukacja międzykulturowa. Wyzwania XXI wieku*, Kraków, 2018.
3. J. Nikitorowicz, *Różnorodność w klasie szkolnej – problemy i możliwości*, „Pedagogika Społeczna”, nr 2, 2019.
4. M. Szopski, *Dialog międzykulturowy jako narzędzie edukacji*, Warszawa, 2020.
5. R. Kapuściński, *Spotkania z innym*, Kraków, 2016.
6. T. Lewowicki, *Pedagogika międzykulturowa*, Warszawa, 2018.
7. M. Kwiatkowski, *Wartości w edukacji wielokulturowej*, Wrocław, 2019.
8. Z. Melosik, *Tożsamość, różnorodność i edukacja*, Poznań, 2020.

dr **Justyna Meissner-Łozińska**
Uniwersytet Rzeszowski

IDA MERŻAN – NIEDOCENIONA WSPÓŁPRACOWNICZKA JANUSZA KORCZAKA

Janusz Korczak, wybitny przedstawiciel polskiej pedagogiki, znany przede wszystkim jako pionier wychowania dzieci i obrońca ich praw, należy do postaci, które na stałe zapisały się na kartach historii. Jako lekarz, pedagog, pisarz, autor audycji radiowych, zawsze na pierwszym miejscu stawiał na głęboki szacunek do dziecka. Jako przedstawiciel «Nowego Wychowania», głosił potrzebę poszanowania każdego dziecka, uważności na jego potrzeby, a przede wszystkim równego i godnego traktowania najmłodszych, bez względu na narodowość, religię, czy pochodzenie społeczne. Podstawowym kierunkiem działalności Korczaka, było organizowanie opieki nad dzieckiem osieroconym, pozbawionym opieki rodzicielskiej, znajdującym się na marginesie życia. Organizował placówki opieki nad najmłodszymi, takie jak warszawski Dom Sierot i Bursa dla wychowawców, do której z czasem przyjmowano też uczniów i studentów, głównie studiów pedagogicznych.

Zakłady te miały stanowić pełne wsparcia środowisko wychowawcze, które pomagało w adaptacji do życia, przywracało radość dzieciństwa i umożliwiało dokonanie wyboru własnej drogi życiowej.

Jego praca nie była jednak działaniem jednostkowym – otaczała go grupa współpracowników, którzy dzielili pasję Korczaka i wizję wychowawczą. Razem tworzyli bezpieczne środowisko dla najbardziej potrzebujących dzieci, a ich działania stawały się fundamentem nowoczesnej pedagogiki. Spośród najbliższych współpracowników, na uwagę zasługuje osoba Idy Merżan, (1907-1989), której działalność jest stosunkowo mało znana, mimo, że odegrała dużą rolę zarówno w realizacji misji korczakowskiej, jak również jako kontynuatorka jego idei.

Należy pamiętać, że Korczak widział potrzebę odpowiedniego doboru kadry pedagogicznej, by była nie tylko należycie wykształcona, ale także reprezentowała właściwe cechy osobowościowe. W swoich pracach często poruszał temat wychowawcy, szczególnie uwzględniając jego cechy moralne i emocjonalne. Ireneusz Pyrzyk w pracy *Prekursorzy pedagogiki opiekuńczej* (Toruń 2002) próbował określić, jak Korczak postrzegał idealnego pracownika placówki socjalizacyjnej. Wyróżnił kilka modeli, takich jak wychowawca – opiekun, pracownik, diagnostyk, pielęgniarz, ogrodnik, organizator oraz obrońca. Korczak wykazywał się niezwykłym talentem w doborze pracowników do swoich placówek opiekuńczych, którzy to odznaczeni byli pełnią poświęcenia i oddania sprawom dzieci.

Ida Merżan – promotorka wychowawczej wizji Korczaka¹. Ida Merżan z Halpernów urodziła się w 1907 roku w Skryhiczynie (obecnie powiat chełmski) w rodzinie żydowskiej. Jej rodzice byli zamożnymi rolnikami, którzy doceniając wartość edukacji, zapewнили swoim dzieciom odpowiednie warunki do nauki. Po ukończeniu szkoły elementarnej oraz gimnazjum, Ida postanowiła zdobyć wykształcenie pedagogiczne, by móc pracować w placówkach opiekuńczych. W tym celu wstąpiła do Żydowskiego Seminarium Ochroniarskiego w Warszawie, gdzie w latach 1926-1928 uzyskała kwalifikacje do pracy z małymi dziećmi. W trakcie nauki spotkała Janusza Korczaka, który wykładał w tej szkole pedologię. Korczak dostrzegł w niej potencjał pedagogiczny i dlatego zaproponował jej pracę w Bursie działającej przy Domu Sierot na ulicy Krochmalnej (1927-1928). Po roku pracy została przeniesiona do Gocławka, gdzie w latach 1928-1933 pracowała

---

¹ T. Skudniewska, *Ocalić od zapomnienia. W dziesięciolecie śmierci Idy Merżan*, „Wychowanie w Przedszkolu” 1997, nr 10; K. Koźniewski, *Potrzebna wszystkim dzieciom*, [w:] *Ida Merżan. Dzieci miłość moja, duma moja, troska moja*. Wybór M. Ciesielska, O. Kierczyńska Warszawa 2002, s. 7-28; J. Meissner- Łozińska, *Merżan Ida (1907-1987)*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku* (red.) T. Pilch, T. III, Warszawa 2004, s.151-153.

w filii Domu Sierot, znanej jako «Różyczka». Początkowo zajmowała się grupą przedszkolną, a później pełniła funkcję kierowniczkę przedszkola i internatu. To tam zaczęła stosować założenia pedagogiki Korczaka w codziennej działalności. Do 1939 roku pracowała jako wychowawczyni w domach sierot dla dzieci żydowskich. Regularnie współpracowała z «Małym Przeglądem», w którym publikowała felietony i dzieliła się swoimi refleksjami oraz doświadczeniami zawodowymi. W jednym z nich pisze: «...to, co mówił [Korczak] było jasne, przekonujące [....]. Nie podawał niczego w wątpliwość. Tok rozumowania był przejrzysty, słowa proste. Dziecku jest źle na świecie, trzeba mu pomóc»². To stwierdzenie Korczaka zapadło głęboko w pamięci młodej kobiety i stało się myślą przewodnią w jej pracy opiekuńczej i wychowawczej. Wspomina również, jako studentka: «seminaria miały dla każdego z nas ogromne znaczenie. Otrzymywaliśmy ładunek myśli i uczuć na całe życie, mimo iż Korczak nie dawał żadnych recept. Stale podkreślał, że każdy sam musi swe doświadczenie zdobywać, swe credo wychowawcze w trudzie i bólu wypracować. Myśli jego były lotne i błyskotliwe i paradoksalnie, często zawierały treści filozoficzne. Po jego wykładach i seminariach czułam zawsze zmęczenie, ale równocześnie i zadowolenie»³. Kiedy w 1927 r. podjęła pracę w zakładzie opiekuńczym w «Różyczce» miała możliwość bezpośredniego kontaktu z Korczakiem, który przyjeżdżał do Gocławka, przypatrywał się jak młode wychowawczynie rozwiązują codzienne problemy, udzielał rad i wskazówek, często w sposób na wpół żartobliwy. W ostatnim okresie przed wybuchem wojny pracowała w Otwocku w zakładzie dla dzieci upośledzonych. W dniu 1 września 1939 r. w czasie nalotu bombowego została ranna i musiała wyjechać do Warszawy. Ostatni raz miała wówczas możliwość bezpośredniego kontaktu z Korczakiem, gdyż wkrótce wyjechała do swej rodzinnej miejscowości, a następnie uciekając przed Niemcami, przedostała się wraz z mężem i rocznym dzieckiem na teren Rosji. Jak sama wspomina – nie przypuszczała, że z Korczakiem się już nie spotka. O jego tragicznych losach dowiedziała się dopiero po powrocie do kraju.

Po zakończeniu II wojny światowej swoje miejsce w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej widziała w pracy oświatowej i opiekuńczej, głównie wśród żydowskich sierot powojennych. Jej kompetencje i doświadczenie zawodowe sprawiły, że została powołana na stanowisko inspektora w Centralnym Komitecie Żydów w Polsce, w celu organizowania domów dziecka dla żydowskich sierot.

---

² I. Merżan, *Aby nie uległo zapomnieniu. Rzecz o domu sierot Krochmalna 92*, Warszawa 1987, s. 14.

³ Tamże, s. 87.

Na początku lat 50. XX wieku działała w Państwowym Ośrodku Oświatowych Prac Programowych i Badań Pedagogicznych. W następnych latach wycofała się z czynnej pracy zawodowej, nie rezygnując jednocześnie z pracy naukowej i pisarskiej.

W 1954 roku uzyskała stopień magistra pedagogiki na Uniwersytecie Warszawskim. Równocześnie publikowała liczne artykuły o tematyce pedagogicznej, w takich czasopismach jak «Wychowanie w Przedszkolu» (jako członek Kolegium Redakcyjnego prowadziła dział pedagogizacji rodziców i korespondencję z czytelnikami), «Szkoła i Dom», «Dom Dziecka», «Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze», «Przyjaciel Dziecka», «W Korczakowskim Kręgu», czy czasopiśmie żydowskim «Folks Sztym». Wydała w tym okresie również prace, m.in. *Nie ma złych dzieci* (1950), *Dziecko w domu i w przedszkolu* (1951), *Moja praca w domu dziecka* (1952).

Pod koniec lat 50. XX wieku podjęła na nowo pracę w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, głównie w Domu Dziecka Nr 1 (dawny Dom J. Korczaka). Od 1961 wznновиła też współpracę z „Problemami Opiekuńczo-Wychowawczymi”, które właśnie w tym roku zaczęło się ukazywać jako kontynuacja «Domu Dziecka». Dodatkowo działała w wielu organizacjach polskich i międzynarodowych, pracujących na rzecz dziecka. W dalszym ciągu publikowała prace o tematyce pedagogicznej oraz korczakowskiej, tj. *Pan Doktor i Pani Stefa* (Warszawa 1979) czy *Aby nie uległo zapomnieniu. Rzecz o domu sierot Krochmalna 92* (Warszawa 1987).

I. Merżan jawi się nam dzisiaj jako pedagog utalentowany, oddany sprawom dziecka, z ogromną pasją działania i to bez względu na czas i okoliczności. Rozumiała potrzeby dziecka, zwłaszcza tych skrzywdzonych przez naturę i okrutny los.

Okres powojenny można nazwać ciągłym powracaniem Merżan do idei pedagogicznych Korczaka nie tylko w praktyce, ale również w prezentowaniu jego systemu pedagogicznego. Uważała, że w literaturze pedagogicznej nie zawsze w sposób właściwy interpretuje się osobowość Korczaka. Brak jest wystarczającej wiedzy o jego poglądach, zwłaszcza politycznych i religijnych. Starła się też prostować mylne sądy dotyczące jego pochodzenia, stosunku do religii, czy poczucia świadomości narodowej⁴. Dlatego też włączyła się do pracy w Komitecie Korczakowskim, była członkiem Zarządu Korczakowskiego i pracowała w kilku jego komisjach.

---

⁴ I. Merżan, *Kim był Korczak*, «Foks-Sztyme» 1983, nr 30, s. 11-12.

Organizowała 20-tą rocznicę śmierci oraz setną rocznicę jego urodzin. W roku 1984 weszła w skład ZG Międzynarodowego Stowarzyszenia im. Janusza Korczaka. Utrzymywała stały kontakt z wychowankami Domu Sierot rozsianymi po całym świecie.

Do niewątpliwych zasług I. Merżan należy popularyzowanie i wyjaśnianie pedagogiki Starego Doktora, któremu poświęciła liczne opracowania książkowe i artykuły zamieszczane w prasie pedagogicznej. Wśród kilkunastu opublikowanych prac zwartych, kilka dedykowanych jest J. Korczakowi, tj. *Der Alter Dokter* (Warszawa 1968 w języku żydowskim), *Pan Doktor i pani Stefa* (Warszawa 1979) oraz *Aby nie uległo zapomnieniu. Rzecz o domu sierot Krochmalna 92* (Warszawa 1987). Zmarła w 1989 roku w Warszawie.

Zagadnienie samej osoby Janusza Korczaka, przedstawione przez Idę Merżan, jest szczególnie interesujące. W swoich pracach nie kreuje ona wyidealizowanego wizerunku Korczaka, lecz ukazuje go w sposób wielowymiarowy, uwzględniając zarówno jego zalety, jak i słabości. Opisuje go jako osobę radosną, spontaniczną, emanującą spokojem, ale także jako człowieka skromnego, który traktował wszystkich – zwłaszcza swoich wychowanków – z szacunkiem. «Mylą się ci którzy sądzą – pisze Merżan – że Pan Doktor był człowiekiem łagodnym i niezmiernie miłym w obejściu. Był lekarzem, potrafił, gdy wymagała tego sytuacja być stanowczym i bezwzględny, jak chirurg, panował jednak nad swoim gniewem. Nieraz miotał gromy i błyskawice na młodsze dzieci. Po chwili odwracał się, by uśmiechnąć się do obecnych starszych dzieci i wychowawców. Elementy aktorstwa uważał za umiejętność potrzebną każdemu wychowawcy i starał się nas tej sztuki nauczyć. Umiał gniewać się i oburzać, dowcipkować i „dokuczać”, toteż był nieraz podawany do sądu dziecięcego. Naprawdę zaś wyprowadzało go z równowagi, gdy silny był słabszego, sprytny wyłudzał od naiwnego zabawkę. Oburzała go niesprawiedliwość w społeczności dziecięcej»⁵.

Merżan podkreśla, że Korczak był świadom swojej drogi pedagogicznej i pewny własnych metod wychowawczych. W określonych sytuacjach był konsekwentny, nie ustępował i wymagał przestrzegania norm i przepisów przyjętych przez wychowanków. Przyznaje również, że ona, jak i inni pracownicy korczakowskich placówek opiekuńczych wiele zawdzięczają Staremu Doktorowi. «Wspierał mnie swym ojcowskim uśmiechem i życzliwą uwagą. Bacznie śledził moje błędy, pomagał, gdy coś przeskrobałam przeciw regulaminowi Domu. Korczak nauczył mnie rozumnie kochać dziecko,

---

⁵ I. Merżan, *Aby nie uległo zapomnieniu...*op. cit., s. 5-6.

widzieć je, wymagać od niego, nie pobłażać, gdy zawini»⁶. Być pedagogiem i wychowawcą – uczył Korczak, tzn. umieć obserwować dziecko, zauważać drobne zdarzenia, na pozór nieznaczące fakty, a w rzeczywistości wiele mówiące o dziecku, określać jego stan psychiczny i fizyczny⁷.

Konkluzja. Podsumowując, warto wyróżnić kluczowe cechy osobowości i działalności Idy Merżan. Już w młodym wieku podjęła ważną decyzję życiową – postanowiła osiedlić się w Polsce, choć miała możliwość wyboru innego europejskiego kraju, w którym mogła kontynuować naukę. Kolejny ważny wybór dotyczył jej ścieżki zawodowej; postanowiła poświęcić się pracy z dziećmi, które zostały porzucone lub dotknięte nieszczęściami. Jako wzór pedagogiczny obrała Janusza Korczaka, któremu była wierna do końca swoich dni. W okresie międzywojennym pracowała w żydowskich ośrodkach opiekuńczych. Po wojnie angażowała się w pomoc dzieciom ocalałym z Holokaustu, a później w polskich placówkach opiekuńczych. Jej współpracownicy i wychowankowie wspominają ją jako osobę, która była zawsze tam, gdzie były dzieci. „Nie była dobrą babcią, nie były to stosunki bezkonfliktowe; dzieci miały przed nią respekt. Dawała dziecku dużo, ale i wymagała, żądała konsekwencji i odpowiedzialności, nie tolerowała uchybień u dziecka”⁸. Potrafiła zjednoczyć wokół siebie osoby chętne do działania na rzecz innych. Jej całe życie i działalność były wiernym odzwierciedleniem idei służenia dziecku, które wypracował Janusz Korczak.

Bibliografia

1. Koźniewski K., *Potrzebna wszystkim dzieciom*, [w:] *Ida Merżan. Dzieci miłość moja, duma moja, troska moja*. Wybór M. Ciesielska, O. Kierczyńska, Warszawa 2002.
2. Meissner-Łozińska J., *Merżan Ida (1907-1987)*, *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, (red.) T. Pilch, T. III, ... Warszawa 2004.
3. Merżan I., *Wychowawca wychowawców*, «Nowa Szkoła» 1972, nr 7/8.
4. Merżan I., *Aby nie uległo zapomnieniu. Rzec o domu sierot* *Krochmalna 92*, Warszawa 1987.
5. Merżan I., *Kim był Korczak*, «Foks-Sztyme» 1983, nr 30.
6. Merżan I., *O co spieraliśmy się z nim*, «Głos Nauczycielski» 1956, nr 34.
7. Pyrzyk I., *Prekursorzy pedagogiki opiekuńczej*, Toruń 2002.
8. Skudniewska T., *Ocalić od zapomnienia. W dziesięciolecie śmierci Idy Merżan*, «Wychowanie w Przedszkolu» 1997, nr 1.

⁶ I. Merżan, *O co spieraliśmy się z nim*, „Głos Nauczycielski” 1956, nr 34, s. 2.

⁷ I. Merżan, *Wychowawca wychowawców*, „Nowa Szkoła” 1972, nr 7/8, s. 55.

⁸ K. Koźniewski, *Potrzebna wszystkim dzieciom*, [w:] *Ida Merżan. Dzieci miłość moja ...op. cit.*, s. 26.

А.В. Сімко

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри логопедії та спеціальних методик,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

А.В. Шеремет

магістрантка 1 курсу спеціальності 016 Спеціальна освіта. Логопедія,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ МОВЛЕННЯ В ОНТОГЕНЕЗІ

На сучасному етапі розвитку логопедії гостро стоїть питання про різке зростання мовленнєвих порушень у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Серед усіх мовленнєвих дефектів фонетико-фонематичне недорозвинення є найпоширенішим. Фонетико-фонематичне недорозвинення часто пов'язане з нездатністю дітей диференціювати на слух фонему рідної мови. Відсутність повноцінного сприйняття фонем унеможливорює їхню правильну вимову, а, крім того, не дає можливості дітям опановувати в потрібній мірі словниковий запас та граматичний лад, тому гальмує розвиток зв'язного мовлення в цілому.

Питаннями фонетико-фонематичного недорозвинення мовлення дошкільників та специфікою його прояву займалися багато авторів (А. Богуш, О. Белова, Н. Гаврилова, Р. Мартинова, О. Мілевська, В. Орфінська, Л. Парамонова, Ф. Рау, Є.Соботович, О. Ткач та інші).

Процес оволодіння мовою здійснюється за допомогою диференціювання, що поступово виробляється, у сфері розрізнення характерних ознак, що відрізняють мовні звуки між собою. Цей процес здійснюється за допомогою слухового аналізатора, що функціонує в тісній взаємодії з мовноруховим і зоровим аналізаторами (Богуш, & Гавриш, 2007).

Сенсомоторною основою психічного розвитку дитини є координації, які виникають між оком і рукою, між слухом і голосом (Валлон, 2001). Формування мовної функції у онтогенезі відбувається за закономірностями, визначальним послідовним і взаємозалежним є розвиток всіх сторін мовної системи (фонетичного боку, лексичного запасу та граматичного ладу).

Функція слухового аналізатора формується у дитини значно раніше, ніж функція мовнорухового аналізатора. Перш ніж звуки з'являться у мовленні, вони мають бути диференційовані на слух. У перші місяці життя дитини звук супроводжує мимовільну артикуляцію, виникає за рухами органів артикуляційного апарату. Надалі співвідношення між звуком та артикуляцією докорінно змінюється: артикуляція стає довільною, що відповідає звуковому виразу (Гаврилова, 2011). Прикладом вимови для дитини є мова оточуючих. На момент, коли фонетична сторона мови сформована, слуховий аналізатор отримує функціональну самостійність. Звуки мови «врівноважуються» за ступенем складності їхнього розрізнення та відтворення.

Для виникнення та розвитку мови у звичайних умовах потрібен нормальний слух. Цю функцію у людини виконує слуховий аналізатор. Периферично сприймаючим апаратом є кортіїв орган внутрішнього вуха, потім слідують слухові нерви, центральні провідні шляхи і кірковий відділ слухового аналізатора, розташований у скроневих частках мозку. Найбільш складний аналіз та синтез мовних слухових сигналів з узагальненням їх у фонематичну систему мови здійснюється вторинними та третинними відділами кори лівої скроневої частки домінантної півкулі.

Проте, чуттєве сприйняття – це комплексний процес, тому систематичний розвиток слуху, зору, дотику та моторики поєднується в поняття сенсорного виховання. Під сенсорним вихованням у логопедії розуміється розвиток функцій аналізаторів в осіб із порушеннями мовлення й утрудненнями у навчанні для стимуляції працездатності як передумови встановлення чи поліпшення словесної комунікації. Воно відноситься до слухових, зорових, тактильних, вібраційних та кінестетичних функцій.

Про необхідність спеціального педагогічного впливу на сенсорний розвиток дошкільників доведено цілу низку психологічних досліджень. В діяльності (Д. Ельконіна та Л. Журової) наголошується, зокрема, можливість і необхідність цілеспрямованих занять з розвитку фонематичного слуху у ранньому дошкільному віці у зв'язку з підготовкою дітей до школи та у зв'язку з тим, що знайомство з зачатками грамоти передбачено програмою закладу дошкільної освіти у підготовчій групі.

Характеризуючи аналіз звукових подразників, (Павлов, 1951) зазначає, що у нормі звуки диференціюються, по-перше, по загальним властивостям: силі, тривалості, суцільній чи переривчастій течії і за місцем, і, по-друге, з їхніми чисто звуковими властивостями: удари, тони тощо. Акустична характеристика звуку, що входить до складу мови, передбачає

складне поєднання зазначених ознак. Різноманітність цих поєднань та їх сталість до кожної фонемі дозволяють мовним звукам здійснювати сигнальну функцію і допомагають диференціювати значення слів.

Спочатку у дитини з'являється звуковимова (точніше звуковидання), як механічне наслідування чутного звучання слова без зв'язку його з певним змістом, почуттям, бажанням. Це не мова, а безумовний звуковий рефлекс. Потім цей рефлекс пов'язується ситуативно з навколишніми предметами, явищами у плані I сигнальної системи. Надалі на цій основі поступово розвивається II сигнальна система, як фізіологічна основа мови, що вже виражає відчуття, емоції, бажання, думки і формується шляхом наслідування мови дорослих.

У засвоєнні звукової сторони мови слід розрізняти два взаємопов'язані процеси – процес розвитку акустичного сприйняття мовних звуків та процес вдосконалення артикуляції.

Цей процес засвоєння, що містить у собі елементи тонкої диференціювальної діяльності, відбувається за допомогою слухового аналізатора, що функціонує в тісній взаємодії з кінестетичним аналізатором. Ю. Рібцун (Рібцун, 2010) зазначає, що загальний хід засвоєння звукової сторони мови визначається спільною дією слухової та моторної сфер. Слухова сфера є провідною тому, що, завдяки ранньому розвитку слуху дитина вперше на слух вчиться розрізняти різноманітні фонетичні елементи; їх точні слухові уявлення стають регулятором для вироблення їх у її власній вимові. Але для їх прояву в мові самої дитини, крім слухових уявлень, потрібні ще навички артикуляції. Функція слухового аналізатора розвивається порівняно рано. Вже на початку мовного розвитку дитина здатна розрізняти фонемі, акустично тонко протиставлені. Функція мовнорухового аналізатора розвивається значно повільніше. У зв'язку з цим хід засвоєння звуків мови великою мірою залежить розвитку мовнорухового аналізатора, тобто, спочатку з'являються звуки найлегші за артикуляцією, водночас акустично можуть бути протиставлені досить тонко. Н. Гаврилова (Гаврилова, 2011) пише, що спочатку центральне управління рухового аналізатора не здатне подати такий вірний імпульс на органи мови, який викликав би артикуляцію та звук, що відповідає нормам контролюючого слуху. Управління мовними органами ніколи не налагодиться, якщо самі вони не повідомлятимуть в керуючий центр, що ними робиться, коли відтворюється помилковий звук, що не приймається слухом.

Внаслідок взаємодії рухових і слухових подразників дитина, вимовляючи звук, відчуває артикуляцію і водночас чує вимовлене, що уточнює артикуляцію. Слухаючи мова оточуючих, дитина рефлексивно,

непомітно собі артикулює її. Цим уточняється як слухове сприйняття, так і вимова. Тому, хто добре чує мову, той зазвичай добре говорить і навпаки.

При вимовлянні елементів мови подразнюються рецептори м'язів язика, губ, м'якого піднебіння, щік, гортані. Досягаючи кори, ці подразнення викликають збудження у спеціальних кінестетичних і пов'язаних разом з ними рухових клітинах кіркового відділу мовнорухового аналізатора (в основному він розташований біля правої в лівій півкулі в ділянці другої та третьої лобових звивин). Ці збудження збігаються у часі зі збудженнями від звучання слів, що викликають подразнення в слухомовному аналізаторі (у правшів – в основному в ділянці верхньої скроневої звивини), і одночасно від безпосереднього впливу на кору предметів і явищ, що позначаються сприйнятими словами (Калмикова, 2008).

Внаслідок одночасності рухових та слухових подразнень утворюються умовні зв'язки між руховими та слуховими аналізаторами. В результаті багаторазових повторень виробляються досить стійкі динамічні стереотипи у вигляді складних поєднань рухів мускулатури губ, язика, гортані, дихального апарату та звукових комплексів, що видаються ними.

Висновки. Перед логопедами та вчителями початкових класів стоїть складне завдання, пов'язане з необхідністю диференційованого навчання дітей, які прибули як зі спеціальних дитячих садків, так і ті, що не пройшли ні дошкільної, ні логопедичної підготовки. Робота логопеда повинна спиратися на результати корекційних заходів, що проводяться в дитячому садку, в одних випадках або починатися з первинних етапів корекції в інших. Включення елементів логопедичної роботи у навчальний процес значною мірою доповнює роботу логопеда та підвищує роль вчителя у подоланні мовленнєвих порушень.

Список використаних джерел

1. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика : теорія і методика навчання рідної мови / за ред А.М. Богуш. Київ : Вища школа, 2007. 542 с.

2. Гаврилова Н.С. Порушення фонетичного боку мовлення у дітей: *монографія*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2011. 200 с.

3. Калмикова Л.О. Психологія формування мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку : *монографія*. Київ : Фенікс, 2008. 497 с.

4. Рібцун Ю.В. Методичні рекомендації щодо формування фонетико-фонематичної складової експресивного мовлення молодших дошкільників із ЗНМ. *Український логопедичний вісник* : зб. наук. пр. Вип. 1. 2010. С. 72–81.

МІЖОСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ В ОСВІТНЬОМУ ТА ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

У.В. Гудима

кандидат фізико-математичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна.

М.К. Сирбу

магістрантка 1 курсу спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У сучасному суспільстві термін «толерантність» набуває дедалі більшої актуальності. Хоча питання формування та розвитку толерантності особистості широко розглядається в психологічній теорії, його практична реалізація в закладах загальної середньої освіти залишається недостатньо опрацьованою. Саме в шкільному середовищі, особливо у старших класах, відбувається становлення індивідуальності учнів, формування життєвих цілей і усвідомлений підхід до побудови власного майбутнього.

Дослідження толерантності особистості вже привертало увагу науковців. Зокрема, етичні та соціокультурні аспекти цього явища розглядаються в роботах Г. Бакієвої, Д. Зінов'єва, В. Золотухіна та інших. Психологічний вимір толерантності досліджували О. Асмолов, Л. Виготський, К. Роджерс, В. Петровський та інші.

Аналіз психологічної літератури свідчить про значний інтерес дослідників до проблеми толерантності. Водночас питання про сутність цього явища залишається дискусійним, що зумовлює різноманітність його трактувань. Залежно від контексту тлумачення, толерантність набуває специфічного змісту.

В. Нечерда визначає толерантність як багатогранну морально-етичну якість особистості, що проявляється у здатності розуміти різноманітність і неоднозначність світу, а також у ціннісному ставленні до нього та конструктивній взаємодії з оточенням. Вона

характеризується психологічною готовністю та здатністю до порозуміння й співпраці, шанобливим ставленням до прав і свобод інших людей, визнанням їхньої рівності та рівноцінності. Дослідниця також виокремлює ключові риси толерантної особистості, серед яких: терпимість, упевненість у собі, сила волі, самоконтроль, рефлексивність, емпатія, доброзичливість, довіра, чуйність, гнучкість, гуманність, альтруїзм і почуття гумору (Нечерда, 2014).

У дисертації О. Волошиної «Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі» розглянуто вітчизняний і зарубіжний досвід формування толерантності серед учнівської молоді. Авторка підкреслює, що важливим чинником розвитку толерантності є створення відповідного виховного середовища. Під таким середовищем О. Волошина розуміє систему взаємодії всіх учасників освітнього процесу, побудовану на принципах толерантності, яка сприяє конструктивному спілкуванню, попередженню конфліктів і моральному становленню учнів (Волошина, 2007).

Дослідниця Л. Сущенко підкреслює, що морально-духовна складова культурного середовища відіграє ключову роль в освітньому процесі. Важливим чинником соціалізації та самореалізації особистості є збагачення соціокультурного простору символами та образами. У цьому контексті значущим ресурсом освіти є особистість викладача, який впливає на учнів завдяки змісту свого ментального та ціннісно-нормативного світогляду, власним моральним орієнтирам і особистісним якостям, особливій духовній енергії, що сприяє формуванню та розвитку іншої особистості (Сущенко, 2017).

О. Бабчук зазначає, що ключовими механізмами формування толерантності учнів є навчання, виховання, спілкування та різні види діяльності. Навички толерантної взаємодії та взаєморозуміння можуть розвиватися через тренінги, ділові та рольові ігри. Виховання толерантності може здійснюватися як у форматі індивідуальної роботи, так і через групову взаємодію. Такі відносини можуть формуватися як у спеціально організованих умовах (уроки, семінари, лекції), так і природним шляхом – у спілкуванні з родиною, однолітками та в повсякденному житті (Бабчук, 2012).

Висновки. Формування толерантності у старшокласників є важливим аспектом їх соціалізації та морального розвитку. У цьому віці відбувається активне становлення особистісних переконань,

усвідомлення власної ідентичності та сприйняття соціокультурного різноманіття. Основними чинниками, що впливають на розвиток толерантності, є сімейне виховання, шкільне середовище, спілкування з однолітками та вплив засобів масової інформації. Для ефективного формування толерантного ставлення необхідно застосовувати інтерактивні методи навчання, створювати ситуації міжкультурної взаємодії та розвивати критичне мислення учнів.

Список використаних джерел

1. Бабчук О.Г. Особливості толерантності осіб із різними типами емоційності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: 19.00.01. Одеса, 2012. 20 с.
2. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінниця, 2007. 246 с.
3. Нечерда В.Б. Педагогічні умови виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2014. 256 с.
4. Сущенко Л.О. Культурологічна спрямованість професійної підготовки майбутнього педагога – вектор безперервного процесу його самовдосконалення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2017. Вип. 55 (108). С. 324 – 332.

І.Л. Рудзевич

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ДО ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Проблеми, що виникають у навчально-виховному процесі, зумовлені загостренням взаємовідносин між основними суб'єктами цієї сфери – учнями, вчителями, батьками та адміністрацією. Очевидно, що підґрунтям цього явища є дискомфортні стани, які переживають учні у

школі. Відчуження та маніпулювання, які відчують учні від інших учителів, породжують осередок напруження і конфліктності.

Чимало дослідників, що працюють у галузі конфліктології, виокремлюють конфлікти, які характерні для педагогічного середовища, в окрему групу. До питання конфліктності в педагогічній взаємодії активніше і продуктивніше підходять дослідники соціальної психології та конфліктології, водночас як вікова і педагогічна психологія залишаються майже осторонь від цієї суттєвої проблеми (Рудзевич, 2015).

Чимало педагогів надають перевагу педагогічному прогнозу, який уможливорює передбачити наступні дії учня, а також динаміку і напрям розвитку педагогічної ситуації, на основі рефлексії професійно-педагогічного досвіду. Проблеми тут виникають через низку причин. Щоб прогнозувати дії учня, треба дуже добре знати особливості його особистості, історію розвитку та виховання. Це, безумовно, не забезпечує надійність прогнозу, який все рівно буде завжди вірогіднішим. Оскільки надто складною є «система» – особистість учня і надто великою кількістю ступенів свободи вона володіє. Проте і вірогідніший прогноз виявляється у педагогічній ситуації надто утрудненим, оскільки, як засвідчують у тому числі і наші дані, учителі дуже мало і надто поверхово знають своїх вихованців. (Рудзевич, 2015; Рудзевич, 2021).

Нерозвиненість у вчителя прогностичної функції призводить до того, що він часто опиняється перед неочікуваним поворотом подій як стосовно поведінки учня, так і відносно перебігу уроку або іншого організаційного заходу. Звісно, це може не призводити до конфлікту, якщо педагог у змозі проявити гнучкість мислення та здатність до імпровізації. Але на це здатні далеко не всі, і тоді вчитель, попри логіку ситуації, буде намагатися провести «свою» лінію, тим більше, що вчителі часто вважають, що саме так і потрібно діяти. Тут вбачається дійсний педагогічний конфлікт.

Часто причиною чималої кількості педагогічних конфліктів є оцінювальна діяльність учителя. Суб'єктивність цієї процедури вже сама по собі є фактором порушення певної педагогічної рівноваги. Коли говорять про використання в оцінюванні найбільш об'єктивних еталонів-зразків, розглядаючи це мало як не панацею усіх численних проблем, не враховують, принаймні, двох дуже важливих речей. По-перше, відповідність еталону зовсім нічого не говорить про ступінь

зусиль, які витратив учень, йдучи до цієї відповідності. Учень, який є добре адаптованим і підготовленим, може витратити дуже мало сил для того, щоб досягти певної якості відповіді, а менше адаптований учень витрачає дуже багато зусиль, і в результаті вони отримують однакову оцінку. Крім того, дуже часто відповіді (особливо письмові та домашні завдання) просто переписуються, або повідомляються зовсім бездумно, а оцінка знову ж та сама. Зрозуміло, що учні все знають один про одного, і в подібній ситуації оцінювання багато хто з них будуть «мати підстави» для конфлікту. З іншого боку, великим питанням є те, як еталон репрезентує сам учень.

Отже, проблема оцінювання залишається невирішеною, дуже гострою та потребує нагального вирішення. З'ясовано, що правильним і реальним виходом тут є формування в учня активної й адекватної самооцінювальної діяльності, хоча це саме по собі не зможе вирішити проблему, адже залишається ще вчитель з його власними поглядами і домаганнями у цьому питанні (Рудзевич, 2015; Рудзевич, 2021).

Досить часто в практично-психологічній діяльності трапляються ситуації, коли вчитель має певні проблеми (звісно, приховані), пов'язані із невпевненістю в собі, або іншими особистісними негараздами, та інтерпретує вчинки учнів із позиції людини, яку вони прагнуть образити і принизити (Рудзевич, 2015).

Багата уява таких учителів «допомагає» добудувати негативний образ дитини. Взагалі, варто зазначити, що уява в інтерпретації поведінки іншої людини не є однозначно-позитивним фактором (без неї взагалі не було б ніякої інтерпретації). Виявлено, що за умов досить великої значущості іншої особистості, значного дефіциту інформації та деякої невпевненості в собі, уява специфічно компенсує все це одразу, породжуючи яскраві образи, які, проте, можуть бути дуже далекими від дійсності, що може спричинити не лише конфлікт, але навіть розрив взаємовідносин.

Констатовано, що за умов рівноправного спілкування партнер може налагодити стосунки, максимально інформуючи суб'єкта та зменшуючи його негативну напругу реалістичністю і активно-зацікавленими діями. Надзвичайно неправильним і хибним, якщо людину залишать на самоті, щоб вона сама справлялася зі своїми фантазіями, що є можливим, якщо партнер дійсно зацікавлений у стосунках, і рівень зацікавленості тут такий, що можна подолати внутрішній опір, що є можливим при рівноправному спілкуванні. Але ж

педагогічне спілкування не є таким за визначенням, тому такі подібні інтерпретації відштовхують учня від учителя, переводять учня в конфліктну опозицію.

Надзвичайно важливою причиною виникнення педагогічних конфліктів є невизначеність психологічної дистанції у спілкуванні вчителя і учня. Оскільки педагогічне спілкування є не лише професійним, а як і кожне спілкування ще й особистісним, природним є суб'єктивність ставлення вчителя до окремих учнів. Одні подобаються йому більше, і він скорочує дистанцію спілкування з ними, інших тримає на значній психологічній відстані. Справа, однак, ускладнюється тим, що дане спілкування все ж професійне, ділове. І вчителю доводиться застосовувати санкції, ставити негативні оцінки і таке інше. Іноді психологічна дистанція скорочується настільки, що всього цього зробити вже не можна. Виникає внутрішньоособистісний конфлікт психологічної дистанції, який дуже швидко виходить в міжособистісний простір. Такий «психологічний маятник» виснажує учасників контакту, загрожує конфліктом і розривом стосунків. Способи його подолання – відкритість, довіра, поінформованість та відсутність серйозного конфлікту з нормативністю.

Висновки. Розглянуто лише деякі психологічні питання педагогічних конфліктів. Аналіз констатує, що попри активне вивчення проблеми конфліктів в соціальній психології, у педагогічній психології питання залишається далеким від повного розуміння і вирішення.

Список використаних джерел

1. Рудзевич І.Л. Психологічні особливості виникнення конфліктів у навчально-виховному процесі. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 28. С. 505–517.

2. Рудзевич І.Л. Психологічні засади виникнення та подолання конфліктів у навчально-виховному процесі. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі, 14 лютого 2021 р.* : Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. С. 92–95.

Н.С. Славіна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

О.І. Мельник

студентка 4 курсу спеціальності 053 Психологія,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

УМОВИ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД НАВЧАННЯ У ЗВО

У численних психологічних дослідженнях, присвячених юнацькому віку, найчастіше акцент робиться на питаннях розвитку самосвідомості та адекватної самооцінки, тому що саме цей вік є центральним періодом становлення світоглядної системи, деяких рис характеру і соціального інтелекту. Величезне значення мають ці питання, коли мова йде про студентів. Слово «студент» – латинського походження і означає «ретельно працюючий, той, що займається», тобто оволодіваючий знаннями.

Спираючись на дослідження І. Беха, М. Боришевського, Е. Помиткіна, Н. Щуркової, ми вичленили три структурні компоненти особистісної самооцінки: пізнавальний (актуальні життєві потреби, цільові установки, ціннісні орієнтації, основні переконання), мотиваційно-орієнтований (ставлення людини до суспільства, людей, діяльності, самої себе), поведінковий (практична і морально-психологічна готовність проявляти моральну соціально-громадянську спрямованість, наявність соціально-цінного життєвого досвіду, знань, умінь і навичок, необхідних для утвердження в реальних умовах принципів, норм, правил, права і моралі).

Розвиток усіх трьох компонентів соціально-моральної спрямованості свідчить, що вони тісно пов'язані між собою, оскільки при її характеристиці вони розглядаються як єдине ціле. Тому будь-яке послаблення щодо розвитку одного з них неодмінно відіб'ється на двох інших, а також на загальному рівні сформованості самооцінки соціально-моральних якостей. Взаємозв'язок, який наявний між

компонентами, сприяє тому, що посилення одного із них буде одночасно збагачувати інші.

Нами виявлено основні суперечності, які є притаманними процесу соціального становлення особистості і прояву самооцінки особистісних якостей. Зокрема, це може стосуватися прояву таких суперечностей: між вимогами сучасної загальнолюдської моралі і сформованою соціально-моральною позицією молоді; між об'єктивними умовами посилення вимог до соціально-моральних якостей особистості студента і відсутністю вивчення їх індивідуальних якостей; готовністю студента до оволодіння комплексом знань і умінь і відсутністю бажання підпорядкувати суб'єктивні інтереси і вміння соціальним вимогам, тощо.

Подолання цих суперечностей можливе за умови створення динамічної системи виховання студентів у структурі їх професійної і спеціальної підготовки до виховної діяльності як особистості з чітко сформованою соціально-громадянською орієнтацією, яка (ця система) водночас буде сприяти усуненню низки суперечностей у навчально-виховному процесі.

Характерною рисою морального розвитку в юнацькому віці є посилення свідомих мотивів поведінки. Помітно зміцнюються ті якості, яких не вистачало в повній мірі в старших класах – цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння володіти собою. Разом з тим, фахівці в області вікової психології і фізіології відзначають, що здатність людини до свідомої регуляції своєї поведінки в 17-18 років розвинута не повною мірою. Це слід враховувати при побудові спільної діяльності в освітньому процесі. При цьому необхідно пам'ятати, що сам освітній процес є одним з головних факторів, що впливають на розвиток особистості. Студентський вік характеризується тим, що в цей період досягається пік розвитку інтелектуальних і фізичних сил, змінюється ставлення до самого себе. Фізичні дані, що мають таке велике значення в підлітковому віці, не втрачають своєї актуальності, але як би відходять на другий план, і на перше місце стають розумові здібності, знання, вміння і навички.

Науковими дослідженнями виявлено: кожна людина навмисно або сама того не усвідомлюючи, нерідко порівнює себе з оточуючими і в підсумку виробляє досить стійку думку про свій інтелект, зовнішність, здоров'я, тобто формує «набір самооцінок». Самооцінка – це усвідомлення власної ідентичності незалежно від мінливих умов

середовища. У більшості людей проявляється тенденція оцінювати себе трохи вище середнього.

Це дозволяє зробити висновок, що людині властива потреба в досить високій самооцінці. Завищена самооцінка помітно виявляється у студентів у перебільшенні своїх розумових здібностей. Занижене оцінювання своїх здібностей негативно впливає на особистість. Виникає відчуття незадоволеності, створюється знижений фон настрою, закріплюється «комплекс неповноцінності». Стійка надмірно низька самооцінка спричиняє надмірну залежність від інших, несамотійність, спотворене сприйняття оточуючих.

На формування самооцінки у студентів впливає безліч факторів: положення серед однолітків, ставлення педагогів та ін. Зіставляючи думки про себе оточуючих людей, людина формує самооцінку, причому спочатку вона вчиться оцінювати інших, а потім вже себе. І лише в юнацькому віці формується вміння самоаналізу, самоспостереження і рефлексії, здатність аналізувати власні результати і, тим самим, оцінювати себе. Становлення особистості включає в себе забезпечує цілісність психологічного вигляду відносно стійкий образ «Я», тобто уявлення про самого себе. Психологи розглядають сприйняття себе як основу того складного психологічного утворення, яке називається «Я-концепція».

Самооцінка здійснюється шляхом порівнювання ідеального «Я» з реальним, але в цьому віці ідеальне «Я» ще всебічно не оцінений самою особистістю. Це об'єктивне протиріччя в розвитку особистості молодої людини може викликати у нього внутрішню невпевненість у собі.

Юнацький вік, за Е. Еріксоном, будується навколо кризи ідентичності, складається з серії соціальних і індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначень. Якщо юнакові не вдається вирішити ці завдання, у нього формується неадекватна ідентичність. Все це дозволяє говорити про те, що даний період життя найбільш важливий для формування адекватної самооцінки. Але для цього повинні бути створені певні умови.

Необхідно щоб освіта в вузі було направлено на розвиток особистої рефлексії та готувало студентів до вирішення проблем самовизначення. Треба намагатися підвищувати рівень самооцінки студентів для поліпшення працездатності, тому що завищена самооцінка і перебільшене відчуття контролю над подіями можуть тлумачитися, як егоцентризм. Пам'ять має егоцентричну організацію: чим вище

персональна значущість події або чим більше людина залучений в нього, тим легше це подія запам'ятати. Тому позитивні ілюзії щодо власної особистості студента можуть благотворно впливати як на пам'ять, так і на інші пізнавальні процеси. Все викладене дозволяє говорити про те, що створення позитивної атмосфери в освітньому процесі, сприяє формуванню адекватної самооцінки студентів та ефективному розвитку, прояву їх інтелектуальних здібностей.

Отже, зміст педагогічного процесу щодо формування самооцінки моральності ми розглядаємо як оволодіння студентами соціально цінним життєвим досвідом за певними моральними нормами. В даному випадку ми цілком поділяємо думку вчених, котрі визначають досвід особистості як суб'єктивований результат різноманітної діяльності особистості, сукупність її суб'єктивних відносин, єдність індивідуального та засвоєного соціального досвіду: суспільного, групового і мікрогрупового – Н. Ануфрієва, О. Киричук.

Тому, наш погляд, суть педагогічного процесу щодо формування самооцінки студента варто розглядати як організацію і стимулювання студентської молоді до оволодіння досвідом моральних взаємовідносин у різних мікро і макросоціумах.

Висновки. У ході професійного навчання та підготовки до професійної діяльності уявлення про професію і про себе як майбутньому педагога поповнюються і розширюються, результатом цього є встановлення особистісного сенсу професійного навчання, яке відбувається у більшості студентів тільки на старших курсах. На ефективність цього процесу робить позитивний вплив активне і систематичне професійне самопізнання, спрямоване на формування адекватного уявлення про себе як суб'єкта майбутньої педагогічної діяльності. Отже, професійна самосвідомість є неодмінною психологічним умовою ефективності процесу професійного становлення майбутнього педагога.

Список використаних джерел

1. Винославська О. Психологічні особливості студентської групи. *Практична психологія та соціальна робота*. №7. 2005. С.65-70.
2. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді : монографія. кол. авт.: М. Михальченко (керівник), Т. Андрущенко, В. Баранівський, О. Бульвінська та ін. Київ : Педагогічна думка, 2012. 320 с.

О.М. Чайковська

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

О.Ю. Мельник

здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Проблема впливу особистісних характеристик старшокласників на їхню поведінку у конфліктних ситуаціях є однією з ключових у сучасній психології. Важливим завданням є дослідження факторів, які визначають вибір стратегій поведінки учнів у різних сферах конфлікту – в школі, сім'ї та серед однолітків.

Рівень конфліктності серед старшокласників щороку зростає, що призводить до збільшення кількості випадків хуліганства, крадіжок, правопорушень та злочинів серед учнів. Будь-які суперечності, які можуть обмежувати права молоді особистості, викликають у юнаків миттєву реакцію протесту або емоційний зрив. Схильність до конфліктів часто стає причиною їх виникнення, а в контексті освітнього процесу це перетворюється на важливу соціально-психологічну проблему.

У психології конфлікти досліджуються всебічно та багатогранно. Особлива увага приділяється загальнопсихологічним характеристикам міжособистісних конфліктів, що відображено у роботах таких дослідників, як Н. Грішина, Л. Орбан-Лембрик, Б. Паригін, М. Пірен та інших. Значна частина досліджень зосереджена на вивченні психологічних чинників, які зумовлюють конфліктну поведінку, методах її психологічної корекції, відповідних рисах особистості, типології конфліктів і закономірностях їх виникнення. Серед провідних учених у цій галузі можна виокремити А. Анцупова, А. Бандуру, І. Ващенко, Г. Ложкіна, Л. Петровську, Н. Пов'якель, В. Семиченка та інших.

Проблема конфліктності серед юнаків набуває все більшої актуальності. Сучасні умови суспільного розвитку, які супроводжуються підвищеним рівнем стресу, значним навчальним навантаженням та зростанням агресивності у соціальному середовищі, спонукають старшокласників обирати не завжди адекватні способи вирішення власних проблем.

Юнацький вік – це період життя, що охоплює перехід від підліткового віку до дорослості, який супроводжується певним внутрішнім дискомфортом. Цей дискомфорт обумовлений формуванням процесів самовизначення, як у професійній сфері, так і в особистісному аспекті, що є центральним новоутворенням даного вікового етапу. У зв'язку з цим юність нерідко розглядається як період підвищеного ризику (Скрипченко, 2001).

У юнацькому віці психічний розвиток особистості супроводжується активним входженням у доросле життя, що пов'язане з необхідністю здійснення особистісного та професійного вибору. Кризи й суперечності цього періоду, у поєднанні з високими інтелектуальними навантаженнями та насиченим суспільним життям, нерідко спричиняють підвищення рівня тривожності, емоційної вразливості, пристрасності та образливості. Невдачі в основних сферах діяльності негативно впливають на самооцінку юнаків, підвищують їхню конфліктність і стають причиною виникнення різноманітних конфліктів на різних рівнях (Хупавцева, & Речун, 2018).

На думку Л. Котлової, даний вік характеризується різноманітними формами конфліктної поведінки, серед яких домінують особистісні. Це зумовлено прагненням юнаків до самовираження та реалізації власних цілей. Постійна переоцінка цінностей, яка відбувається в процесі взаємодії з найближчим соціальним оточенням, є однією з причин їхньої схильності до конфліктності (Котлова, 2013).

У роботах Х. Ремшмідта зазначається, що конфлікти з однолітками в юнацькому віці здебільшого пов'язані з суперництвом і боротьбою за лідерство. Такі конфлікти характерні як для хлопців, так і для дівчат, але мають свої особливості. Хлопці зазвичай змагаються за визнання у групі, досягнення в фізичних та інтелектуальних сферах, а також за дружбу і підтримку. Дівчата частіше стикаються з конфліктами, пов'язаними із суперництвом за увагу старших за віком хлопців (Хупавцева, & Речун, 2018).

У дослідженні стратегій поведінки студентів у конфліктних ситуаціях, проведеному Г. Москалик та М. Булах, було виявлено, що юнаки частіше схильні обирати суперництво та компроміс для розв'язання конфліктів, тоді як дівчата віддають перевагу пристосуванню та співробітництву. При цьому стратегія уникнення, за даними дослідження, є однаково характерною як для чоловіків, так і для жінок (Москалик, & Булах, 2017).

Л. Матяш-Заяц вказує, що серед соціальних чинників, які сприяють виникненню міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці, є низький соціальний статус, що часто супроводжується авторитарним стилем спілкування, бажанням домінувати та вибором стилю суперництва у конфліктних ситуаціях. Крім того, конфлікти можуть виникати через неспроможність юнаків контролювати свої емоції, що призводить до дратівливості в різних ситуаціях міжособистісної взаємодії (Матяш-Заяц, 2005).

Висновки. В юнацькому віці спостерігається підвищена схильність до конфліктів, що обумовлено характерними особливостями цього періоду. Тому важливим є дослідження рівня конфліктності, а також розробка індивідуальних і колективних методів для зниження конфліктних ситуацій серед старшокласників.

Список використаних джерел

1. Котлова Л.О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 19. С. 95–99.
2. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Просвіта, 2001. 248 с.
3. Матяш-Заяц Л.П. Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 23 с.
4. Москалик Г.Ф., Булах М.О. Гендерні конфлікти студентів. *Соціальна філософія та філософія історії*. 2017. №11. С. 93–100.
5. Хупавцева Н.О., Речун Н.В. Проблема дослідження конфліктної поведінки в юнацькому віці (гендерний аспект). *Психологія : реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ*. 2018. № 11. С. 172–177.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОГО І МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

Н.О. Михальчук

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри теорії і практики іноземних мов та методики
викладання, Рівненський державний гуманітарний університет,
Рівне, Україна

Н.С. Славіна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ АДАПТИВНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ МАТЕРІ І ДИТИНИ В СІМ'Ї ПІСЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ

Проблема дезадаптивних ситуацій у сім'ї та їхнього впливу на розвиток особистості дитини після розлучення батьків є однією з ключових у сучасній сімейній психології та психотерапії, у сімейному консультуванні тощо. Сім'я є, на нашу думку, найважливішим із психологічних феноменів, що супроводжує людину протягом усього її життя. Значущість її впливу на особистість дитини, складність, багатогранність і проблематичність цієї психологічної проблеми зумовлюють велику кількість різних підходів до вивчення особливостей та умов розвитку адаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення. Тому тема нашої кваліфікаційної роботи є досить-таки актуальною для розвитку психологічної науки в цілому (Mykhalchuk, Zlyvkov, Lukomska, Nabochuk, & Khrystych, 2022).

Сім'я є базисом розвитку особистості дитини, особливо до тих пір, поки дитина є ще не дорослою, маленькою, не сформованою в особистісному плані. Сім'я робить неабиякий вплив на те, яким дитина стане в майбутньому, на її місце у широкому соціумі та у вузькому за змістом суспільстві. Однак, зміна соціальної ситуації

розвитку дитини, коли вона виховувалась обома батьками, а потім центрованість відбулася на одному з батьків, деградація розвитку сім'ї або навіть одного з її членів може спричинити зміну всієї системи внутрішньосімейних взаємостосунків, і створити психологічні умови, що часто призводять до виникнення тяжких за плинном сімейних криз. Слід також зазначити, що більшість сімейних криз після розлучення батьків має свої закономірності перебігу, власне свою феноменологію. Так, особливу увагу серед дезадаптивних ситуацій у сім'ї займає розлучення батьків.

Розлучення батьків є завжди результатом кризового становлення взаємостосунків між членами подружжя. Розлучення є завжди стресовою ситуацією, що загрожує душевній рівновазі одного або двох членів сім'ї (як правило, з дитиною залишається жити мати дитини, хоча буває, що дитина залишається з батьком), і особливо дитини або дітей. За статистикою щороку на Україні офіційно розриваються приблизно два мільйони шлюбів, що становить близько 36-40%% шлюбів, тобто розірвання стосунків батьків у сім'ї переживають сотні тисяч дітей. Так, на Україні розлучення батьків з кожним наступним роком стає все більшою мірою ймовірною подією у житті дитини (або дітей, якщо є їх декілька в сім'ї).

За статистичними даними останніх років в результаті розлучення батьків не тільки без одного з батьків залишається велика кількість дітей, а у 23-29%% одна дитина або декілька дітей передаються до будинку дитини. У кращому випадку ці діти підпадають під опіку або усиновлення, а у гіршому випадку вони набувають асертивної поведінки в недалекому майбутньому (починаючи, умовно, з 15-16 років). Тому психологи фіксують чималу кількість асоціальних порушень: наприклад, усиновлені діти тікають з дому, скоюють різні легкі або навіть важкі за ступенем злочини. Саме серед цієї групи дітей психологами найчастіше встановлюється діагноз залежних від алкоголізму, токсикоманії, наркоманії, які в 65-80%% намагаються покінчити життя самогубством (Mytnyk, Matvienko, Guraliuk, Mykhalchuk, & Ivashkevych Er., 2021).

Ми виходимо з того, що ми виокремили *психологічні умови розвитку адаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення*:

1. *Заперечення негативних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення.* Спочатку реальність того, що відбувається в оточуючому світі, повністю заперечується дитиною. Зазвичай матір витрачає на встановлення близьких взаємостосунків з дитиною досить багато часу, енергії, емоцій та почуттів, тому дитині та матері досить важко одразу змиритися з розлученням своїх батьків. На цій стадії актуалізується робота захисних механізмів в психіці дитини: раціоналізація («нарешті все відбулося», «рано чи пізно це все одно б трапилося»), знецінення родинних взаємостосунків («насправді шлюб був жахливим», «мій чоловік є абсолютною нікчемністю»), заперечення позитивних взаємостосунків («нічого не трапилося, ну й що, що розлучення», «все добре буде в будь-якому разі») та ін.

2. *Уникнення озлобленості дитини по відношенню до матері в результаті ситуації розлучення.* На цій стадії у дитини зникає почуття агресії по відношенню до своїх батьків. Спочатку дитина переживає стан агресії або фрустрації, відбувається крах планів та надій дитини. Нерідко ця дитина починає маніпулювати іншими дітьми, намагаючись залучити їх до ситуації проти своїх батьків.

3. *Дитина погоджується на переговори зі своїми батьками з метою налагодження взаємостосунків зі своїми батьками.* В даному випадку дитина буде робити спроби поновити шлюб між батьками. У даному разі члени подружжя використовують різні маніпуляції стосовно один одного, включаючи і сексуальні відносини, загрозу вагітності або саму по собі вагітність. Іноді діти також вдаються до психологічного тиску щодо обох або одного з батьків.

4. *Уникнення дитиною депресії.* Коли заперечення, агресивність та переговори не приносять ані жодних результатів, тоді у дитини настає пригнічений настрій. Дитина сама починає почуватися невдахою, її власна самооцінка, довіра до оточуючих її людей суттєво знижуються.

5. *Прийняття факту розлучення батьків як факту або ситуації прийняття.* Ця умова безпосередньо пов'язана з прийняттям факту розлучення як даності і адаптацією дитини до умов життя, що суттєво змінилися. На цій стадії батьки теж починають розуміти, що вони теж, як і їхні діти, потребують неабиякої підтримки та допомоги в адаптації до нової ситуації життя та діяльності, ситуації соціальної взаємодії тощо.

Було уточнено наукові паттерни:

1. *Функціональність сім'ї* – це її життєдіяльність, безпосередньо пов'язана із задоволенням певних, у тому числі домінуючих потреб її членів.

2. *Емоційна функція сім'ї* полягає в актуалізації механізму задоволення її членами потреб у симпатії, повазі, визнанні, у емоційній підтримці, психічному захисті. Ця функція забезпечує абсолютно повну емоційну стабілізацію членів суспільства, активно сприяє збереженню їхнього психічного здоров'я.

3. *Функція духовності та здатності до міжкультурного спілкування з орієнтуванням на духовні цінності суспільства і людства* полягає у задоволенні особистістю власних потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємному духовному збагаченні, що відіграє значущу роль у духовному розвитку членів не лише сім'ї, а й всього суспільства.

4. *Функція первинного соціального контролю за власною поведінкою, діями та діяльністю* має за мету забезпечення виконання соціальних норм окремими членами сім'ї, особливо тими, хто з різних обставин (вік, захворювання тощо) не мають достатньо розвиненої здатності самостійно вибудовувати свою поведінку у повній відповідності до загальноприйнятих соціальних норм.

5. *Ми визначили, що поняття «адаптивна ситуація»* означає систему зовнішніх стосовно суб'єкта передумов, що спонукають, фасилітують і опосередковують його ставлення до життя, його життєву енергію, його активність, за умов якого зовнішнє адаптивне становище стосовно суб'єкта означає:

5.1. *Зовнішнє адаптивне становище стосовно суб'єкта* сприймається у просторовому та темпоральному відношенні – як деяке зовнішнє розташування відповідно до парадигми простору і темпоральних меж.

5.2. *Суто у часовому відношенні як попередження дезадаптивних, руйнівних та агресивних дій суб'єкта.*

5.3. *У функціональному та парадигмальному відношенні – як суттєва незалежність від простору відповідних передумов або умов особистості у момент прояву дій, діяльності та активності.*

Визначено, що розвиток адаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення є особливими моментами у життєдіяльності людини; як основні *види становлення дезадаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення* виділені психологічна, психічна, економічна, соціальна, вікова, професійна, сімейна, криза уникнення, аксіологічна, екзистенційна.

Висновки. Дано характеристики видів розвитку адаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення, їхня періодизація, можливі шляхи подолання дезадаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення. Розвиток адаптивних взаємостосунків матері і дитини в сім'ї після розлучення розглядається як *прогрес* (сприяння особистісному розвитку дитини та переходу на наступний етап свого розвитку) та *регрес* (життєвий глухий кут, особистісна деградація). Найчастіше дезадаптивні взаємостосунки матері і дитини в сім'ї після розлучення визначаються як стрес-фактори в життєдіяльності людини. Дезадаптивні взаємостосунки матері і дитини в сім'ї після розлучення створюють кризові ситуації, які характеризуються емоційним та інтелектуальним стресом дитини та її батьків, що потребує від дитини суттєвої зміни уявлень про оточуючий дитину світ і самого себе за короткий проміжок часу.

Список використаних джерел

1. Mykhalchuk N., Zlyvko V., Lukomska S., Nabochuk A., Khrystych N. Psycholinguistic paradigm of the Medical staff – Patients communicative interaction in the conditions of COVID-19 in Ukraine and Scotland. *PSYCHOLINGUISTICS*. Vol. 31(1). 2022. P. 92–117. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2022-31-1-92-117>. Retrieved from <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/issue/view/43>.
2. Mytnyk A., Matvienko O., Guraliuk A., Mykhalchuk N., Ivashkevych Er. The development of constructive interaction skill as a component of social success of junior pupil. *Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija. Proceedings of the International Scientific Conference*. Vol. II. 2021. P. 387–401. Vilnius (Lithuania). <https://doi.org/10.17770/sie2021vol2.6406>.

Л.А. Онуфрієва

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

Є.М. Харченко

доктор медичних наук, професор,
професор кафедри фізичної реабілітації та ерготерапії,
Комунальний заклад вищої освіти «Рівненська медична академія»
Рівненської обласної ради,
Рівне, Україна

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГА ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

В теперішніх умовах існування України, а саме в умовах війни з Росією-агресоркою, проблема вивчення шляхів попередження професійного вигорання психологів є вельми актуальною. Адже психологи мають досить багато роботи як на фронті, так і в тилу у ворога, що, звісно, позначається на їхньому психоемоційному стані, а також на їхній професійній діяльності. Адже проблема вивчення особливостей формування стресостійкості психолога, що передбачено формуванням найбільш доцільних шляхів попередження професійного вигорання психологів, на нашу думку, є пріоритетною темою в сучасній науці та практиці.

Розглядаючи дану проблему, ми будемо вивчати проблеми організації адекватної поведінки педагогів під час здійснення ними професійної діяльності. Ця проблема також стає надзвичайно актуалізованою, позначається особливо гостро в умовах воєнного стану в Україні, й зумовлена зростаючими вимогами з боку українського суспільства до особистості самого психолога, його ролі в організації психологічної служби в Україні в цілому. На думку багатьох вчених (Vovk, Emishyants, Zelenko, Drobot, & Onufriieva, 2020), професійна діяльність психолога в умовах війни в Україні є однією з найбільш напружених у психологічному плані видів професійно-соціальної діяльності. В цьому зв'язку роботу психолога під час війни в Україні можна віднести до тих професійних сфер діяльності, до тих професій, які більшою мірою знаходяться під впливом, великою мірою схильні до впливу парадигми професійного вигорання особистості (Tabachnikov,

Mishyiev, Drevitskaya, Kharchenko, Osukhovskaya, Mykhalchuk, Salden, & Aymedov, 2021).

До основних психологічних чинників, які зумовлюють професійне вигоряння психолога, вчені відносять, передусім, воєнний стан в Україні, ракети і дрони, які летять над головами населення України кожного дня і вельми заважають психологу адекватно здійснювати його професійну діяльність. Також на продуктивність роботи психолога негативно впливають щоденні умови праці, наприклад робота в укриттях, під звуки повітряної тривоги, занадто сильні емоційні перенавантаження, високий динамізм професійної діяльності, нестерпний брак часу, складність, нестандартність психолого-педагогічних ситуацій, які виникають під час війни, рольова невизначеність, соціальна оцінка професійної діяльності психолога з боку колег (адже колеги, як правило, ставлять надзвичайно завищені вимоги до професійної діяльності саме психолога, вважають, що він має вирішити всі військові проблеми, навіть завершити війну або повпливати на її завершення), необхідність організації інтенсивних тренінгових груп в колективі. До негативних психологічних чинників, які заважають психологу продуктивно виконувати його професійну діяльність, ми також відносимо наявність щоденних стресових ситуацій, які виникають у освітньому процесі закладів сучасної середньої освіти (Tabachnikov, Mishyiev, Kharchenko, Osukhovskaya, Mykhalchuk, Zdoryk, Komplienko, & Salden, 2021).

Синдром професійного вигоряння завдає великої, суттєвої шкоди здоров'ю самих психологів, викликає появу почуття безпорадності та безглуздості людського існування, фасилітує виникнення у психолога досить низької самооцінки своєї професійної компетентності, призводить до вельми суттєвих проблем у сфері міжособистісної взаємодії та кроскультурних комунікацій. Наявність у професійній діяльності психолога великої кількості стресових факторів висуває надзвичайно завищені вимоги до такої професійно значущої інтегральної характеристики психолога, як стресостійкість, що є домінуювальним у проблемі знаходження шляхів попередження професійного вигорання психологів.

Збереження або підвищення шляхів попередження професійного вигорання психологів через їхню стресостійкість має бути пов'язане з пошуком, збереженням та адекватним використанням особистісних ресурсів, які будуть допомагати психологу долати негативні наслідки стресів, стресових ситуацій, і будуть, таким чином, запобігати

професійному вигоранню психологів. Особливу категорію особистісних ресурсів шляхів попередження професійного вигорання психологів через стресостійкість психологів представляють характер та способи подолання стресових ситуацій, стратегії та моделі копінг-стратегій та поведінкових паттернів.

Вивчення шляхів попередження професійного вигорання психологів і становлення у психологів механізмів копінг-поведінки набуває особливої актуальності для нашого дослідження у зв'язку з відсутністю єдиної теорії, концепції, моделі, що досить-таки адекватно пояснює особливості і специфіку поведінки психологів у професійній діяльності.

Також слід наголосити, що і поняття «копінг» (поведінка, що долає стереотипи) та «професійне вигорання» є відносно новими поняттями в психологічній царині, які створюють окремий напрямок сучасних наукових досліджень у психології, що ми бачимо на прикладі як зарубіжних, так і вітчизняних праць. У зв'язку з цим, на даний момент часу, особливо якщо врахувати, що сучасний психолог працює у умовах війни на Україні, нараховується досить обмежена кількість науково-практичних робіт, які присвячені вивченню шляхів попередження професійного вигорання психологів, способів додання ними власне емоційних стресів, використання моделей та технологій збереження особистісних моральних, когнітивних та поведінкових ресурсів для успішного попередження професійного вигорання психологів.

Висновки. Актуальність даної проблеми передбачає знання психологами особливостей механізмів копінг-стратегій та копінг-поведінки, що покладені в основу формування шляхів попередження професійного вигорання психологів, що нам допоможе вибудовувати більш цілеспрямовані, інтегровані та технологічно вдосконалені програми для профілактики професійного вигорання. Останнє дозволить психологам самим виробляти продуктивні копінг-стратегії, спрямовані на підвищення адаптаційного особистісного потенціалу та суттєвого збереження копінг-ресурсів особистості та формування її стресостійкості.

Список використаних джерел

1. Tabachnikov S., Mishyiev V., Kharchenko Ye., Osukhovskaya E., Mykhalchuk N., Zdoryk I., Komplienko I., Salden V. Early diagnostics of mental and behavioral disorders of children and adolescents who use psychoactive substances. *Психіатрія, психотерапія і клінічна психологія*. Вип. 12(1). 2021. С. 64–76. URL: <https://doi.org/10.34883/PI.2021.12.1.006>.

2. Tabachnikov S., Mishyiev V., Drevitskaya O., Kharchenko Ye., Osukhovskaya E., Mykhalchuk N., Salden V., Aymedov C. Characteristics of Clinical Symptoms in Psychotic Disorders of Combatants. *Психіатрія, психотерапія і клінічна психологія. Вип. 12(2)*. 2021. С. 220–230. URL: <https://doi.org/10.34883/PI.2021.12.2.003>

3. Vovk M., Emishyants O., Zelenko O., Drobot O., Onufriieva L. Psychological Features Of Experiences Of Frustration Situations In Youth Age. *International Journal of Scientific & Technology Research. Vol. 8(01)*. January, 2020. P. 920–924. URL: <http://www.ijstr.org/paper-references.php?ref=IJSTR-0120-28117>.

Т.Л. Опалюк

доктор педагогічних наук, професор,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

В.С. Бонцю

здобувач вищої освіти факультету спеціальної освіти,
психології і соціальної роботи,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, практично кожна п'ята людина, що проживає на території, яка стала місцем воєнного конфлікту, впродовж останніх 10 років, має певну форму психічного розладу від легкого виду депресії до психозу. Кожна 10 людина живе з помірним або тяжким психічним розладом. Російсько-українська війна чинить безпосередній вплив на психічний стан здоров'я та добробут населення України. Війна є надзвичайним психологічним подразником для суспільства, оскільки ми не маємо природного імунітету, здатного захистити від стресу, спричиненого саме бойовими діями. Таким чином, збереження психічного здоров'я населення повинно бути пріоритетом для державних органів та місцевого самоврядування (Про утворення Міжвідомчої координаційної ради..., 2022 : 3).

За даними Міністерства охорони здоров'я України, психологічної підтримки після завершення війни можуть потребувати близько 14–15 мільйонів осіб. З них 20% потребуватимуть психологічної підтримки ззовні (приблизно 3 млн осіб). Решті осіб знадобиться медикаментозна підтримка. Зрозуміло, що стан здоров'я населення – найголовніший показник благополуччя, що відображає соціально-економічне, екологічне, демографічне й санітарно-гігієнічне становище, тому здоров'я та якість життя в цілому визначаються складним набором взаємопов'язаних факторів. А психічне (ментальне) здоров'я – це непомітний, але водночас важливий двигун людини, що дозволяє ефективно функціонувати в суспільстві. Дбати про своє ментальне здоров'я – така ж базова необхідність кожного, як і дбати про здоров'я фізичне. (Баранова В, 2024 : 1).

В рамках Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?», яку ініціювала Олена Зеленська, у 2023 році стартувала комунікаційна кампанія, метою якої визначено сприяти формуванню в суспільстві культури піклування про ментальне здоров'я, дати розуміння та показати інструменти, які допоможуть українцям дбати про свій внутрішній стан. Впровадження та розробку Всеукраїнської програми ментального здоров'я координує наразі Міністерство охорони здоров'я України. Всесвітня організація охорони здоров'я – експертний партнер, виконавчий партнер – громадська організація «Безбар'єрність». Майданчиком для розробки та ухвалення рішень є Міжвідомча координаційна рада при Кабінеті Міністрів України. Комунікаційна кампанія реалізується за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). В межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?» профільні міністерства розробили низку галузевих проєктів, зокрема важливим для реалізації пропонованої Програми є проєкт Міністерства освіти і науки України є «Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти». Наступними кроками повинні стати цільові соціальні програми на рівні областей, а далі – територіальних громад.

Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» вказано, що кожна територіальна громада розробляє власний механізм реалізації завдань соціальної Всеукраїнської програми «Ти як?» та інших нормативно-правових документів, дія яких стосується питання збереження психологічного здоров'я населення (розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року «Про схвалення Концепції

розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» та інші) (Про схвалення Концепції розвитку охорони..., 2017 : 2).

Так, варто відзначити, що існує аргументована потреба в розробці механізмів державного управління соціально-психологічної підтримки населення з використанням усіх ресурсів і можливостей. Створення та реалізація різних соціальних програм сприятиме створенню в суспільстві цілісної системи турботи про збереження психічного здоров'я, забезпечення його промоції, превенції порушень та психологічної допомоги в межах компетенцій. Заходи програм будуть спрямовані на зростання рівня компетентності кваліфікованих фахівців із питань збереження психічного здоров'я та надання психосоціальної допомоги, а завдяки активній інформаційній роботі серед громадськості в населення громади різних вікових груп з'являться елементарні знання про психічне здоров'я та навички самодопомоги для його зміцнення й відновлення.

Висновки. Механізми соціально-психологічного захисту допоможуть підвищити ефективність системи психосоціальної підтримки та збереження психічного (ментального) здоров'я населення громад зокрема і держави в цілому, проте для успішної реалізації цієї мети необхідна співпраця всіх сторін: влади, освіти, медицини, громадськості, наукових установ, неурядових організацій, міжнародних організацій тощо.

Список використаних джерел

1. Баранова В. Розробка механізмів державного управління у сфері забезпечення психологічної підтримки населення громади: регіональний аспект. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління. Випуск 1 (73).* 2024. С. 7–12.

2. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1018-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 07.02.2025).

3. Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань охорони психічного здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.2022 року № 539. Дата оновлення: 15.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.02.2025).

Р.Т. Сімко

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

Л.В. Сокол

здобувачка вищої освіти спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський

ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У сучасній науці є загальновизнаним фактом, що пріоритет відкриття та опису психологічного захисту належить З. Фройд. Вперше це поняття з'явилося у роботі З. Фрейда в 1894 р. «захисні нейропсихози» і означало техніки боротьби особистості з неприємними та нестерпними у свідомості уявленнями. Завдання психологічного захисту автор бачив у мінімізації та повному витісненні неприємних афектів і нестерпних для свідомості думок та уявлень (Бех, 1995).

Механізми психологічного захисту виступали у топографічній моделі особистості динамічним зв'язком основних структурних компонентів. З. Фройд виділив у структурі особистості три основні взаємозалежні компоненти: несвідоме (ІД), передсвідоме (ЕГО), свідоме (СУПЕР-ЕГО). Взаємодія ЕГО з СУПЕР-ЕГО через структуру ІД характеризується протиборством та конфліктністю соціальних і особистісних потягів. Аналізуючи боротьбу між ІД, ЕГО та СУПЕР-ЕГО, З. Фройд запроваджує поняття «захисний механізм» для позначення будь-яких технік, які ЕГО використовує у конфліктах між лібідо та цензурою. В основі формування, прояву, активізації захисних механізмів лежить тривога. Основна функція тривоги – допомогти людині уникнути проявів неприпустимих інстинктивних імпульсів (Андрушко, 2013; Сімко, & Сімко, 2021).

За З. Фройдом, переживання, що мали місце в минулому, травмуючі спогади не знищуються зі свідомості, а витісняються в підсвідомість, де продовжують впливати на людину. Коли витіснені ідеї намагаються актуалізуватися на свідомому рівні, вони можуть знову спричинити тривогу, і тому пригнічуються знову. У результаті людина переживає нескінченний підсвідомий конфлікт. Отже, Фройд окреслив витіснення як

первинний механізм психологічного захисту. Через деякий час він виділив інші механізми, покликані утримати заборонені імпульси (заміщення, ізоляція, проекція тощо). З. Фройд визначав захисні механізми ЕГО як свідому стратегію, використовувану індивідом захисту від прояви імпульсів ІД та тиску із боку СУПЕР-ЕГО. ЕГО реагує на загрозу прориву ІД двома шляхами: блокування вираження небажаних імпульсів; спотворення небажаних імпульсів. Згідно з Фройдом, всі захисні механізми мають дві спільні характеристики: діють на неусвідомленому рівні; спотворюють сприйняття реальності: що активніше діють захисні механізми, то більше спотворену картину потреб, страхів і прагнень вони створюють (Сімко, & Сімко, 2021).

З. Фройд описав ряд захисних механізмів, що у сучасній психології називаються «класичними». Це витіснення, проекція, заміщення, раціоналізація, реактивні утворення, регресія, сублімація, заперечення. Пізніше цей список доповнювався дослідженнями представників психоаналітичного спрямування (А. Адлер, Г. Саллівен, А. Фройд, К. Хорні), гуманістичного (К. Роджерс), екзистенційного (Р. Мей, Е. Еріксон). Послідовники Фрейда продовжили дослідження психологічного захисту, розвиваючи його ідеї та розробляючи свої. Заслугами А. Фрейда в галузі вивчення психологічного захисту стала докладна характеристика конкретних захисних механізмів, розширення визначення захисту («загальне позначення всіх предметів, що використовуються ЕГО в тих конфліктах, які можуть призвести до неврозу», введення поняття «постійний захист у житті», що означає можливість перенесення захисту із конфліктної ситуації в повсякденне життя. Також А. Фройд досліджувала фактори, що визначають формування механізмів захисту у дітей та описала вікову динаміку захисту. Ряд авторів особливо виділяють заслугу А. Фрейда в тому, що вона виділила функції психологічного захисту в галузі інтрапсихічного в область екстрапсихічного (Кирпенко, & Бохонкова, 2017).

Поняття захисту знайшло свій відбиток у неофройдистському підході К. Юнга (Сімко, & Сімко, 2021).

До психологічного захисту К. Юнг звертається у контексті розвитку особистості, коли в останньої виникають складності адаптації, що вимагає звернення до несвідомого, інакше кажучи, – особистість регресує, так як спускається на більш низький рівень організації особистісної поведінки. Дослідження З. Фрейда продовжила К. Хорні (Сімко, & Сімко, 2021).

Піддаючи сумніву твердження З. Фрейда про лібідо і агресію як

детермінанти поведінки, вона говорить про вроджене почуття занепокоєння і прагнення задоволення своїх бажань, як основних тенденціях, що рушають людиною. Захисні механізми включаються у прагнення до безпеки і задоволення потреб, конфлікт між якими викликає витіснення. В якості захисних механізмів за відповідних умов середовища виступають такі поведінкові стратегії: невротичне прагнення любові, влади, ізоляції, безпорадності. Таким чином, у роботах К. Хорні психологічний захист набуває більшого соціального відтінку (Сімко, & Сімко, 2021).

Своєрідне розуміння зв'язку захисту та особистості представлене в оргонній психотерапії В. Райха. У його теорії лежить ідея перетворення руху оргонної енергії. Поняття «оргонна енергія» відповідає Фройдівському поняттю «лібідо». При здоровому функціонуванні оргонна енергія утворює вільні потоки. Однак рух енергії може блокуватись. Це відбувається тоді, коли людина не висловлює вільно своїх почуттів, і вони витісняються у несвідоме. Захисні утворення формують броню характеру як специфічний профіль функціонування особистості, що дозволяє уникати певних потреб та переживань. В. Райх у своїх роботах наголошує на фізіологічному прояві захистів – тілесної броні (напруга м'язів, що забезпечують вираження даної емоції). Але для загального розуміння психологічного захисту важлива думка про механізм взаємовпливу особистості та захисту.

Висновок. Отже, така важлива тема як психологічний захист не могла залишитися поза увагою дослідників інших психологічних шкіл та напрямів. У рамках гуманістичного напрямку ця тематика відображена у роботах А. Адлера, К. Роджерса, Ж.П. Сартра та інших, у межах екзистенційного – Р. Мейя, У. Франкла, Е. Еріксона та інших.

Список використаних джерел

1 Андрушко Я.С. Психологічні захисти в структурі професійної ідентичності майбутнього працівника органів внутрішніх справ: *монографія*. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 276 с.

2 Андрушко Я.С. Теоретико-психологічний аналіз проблеми механізмів захисту особистості. *Освіта регіону*. 2013. № 2. С. 152–157.

3. Бех І.Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. 207 с.

4. Механізми психологічного самозахисту підлітків : *монографія* / Т.М. Кирпенко, Ю.О. Бохонкова. Сєверодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.

5. Теорії особистості : навчально-методичний посібник / Р.Т. Сімко, А.В. Сімко. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. 162 с.

ПСИХОЛОГІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ю.І. Волошина

аспірантка кафедри психології та особистісного розвитку,
ННІМП ДЗВО «Київський університет менеджменту освіти»,
Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Кожна професія у більшому чи меншому ступені вимагає взаємодії між учасниками робочого процесу. А отже, міжособистісної комунікації не уникнути. Важливо зауважити, що на робочому місці людина проводить третину свого життя, а іноді і більше, що по тривалості сильно поступається часу проведеному з родиною і друзями. Саме через це на роботі часто зав'язуються приятельські, дружні або романтичні відносини. Статистичні дані запевняють, що більшість шлюбів стають результатом знайомства на роботі. Звичайно, такий стан справ іде на користь, як самій людині, так і загальній атмосфері у колективі, що у свою чергу позитивно позначається на результатах усієї роботи команди. У спокійному і дружньому середовищі людина почувається впевнено і краще зосереджується. Набагато важче, або і, взагалі, практично неможливо досягти подібного у середовищі байдужому чи, іще гірше, ворожому. Потрібно зауважити, що постійний моральний тиск може викликати цілий ряд негативних емоційних, когнітивних та поведінкових проявів. Наслідком цього може стати найнебажаніший вид стресу – дистрес. Потрібно пам'ятати, що вимоги, які висуваються до фахівця харчової промисловості сьогодні дуже високі. Це пов'язано з швидкоплинним прогресом, конкуренцією на ринку праці, автоматизацією та діджиталізацією, а також різними макроекономічними чинниками, серед яких війна та інші світові, загальнодержавні, політичні, економічні та галузеві проблеми.

Відносини на робочому місці можуть варіювати від людини з якою ви вітаєтеся майже щодня, не знаючи її імені, до знайомого в іншому відділі, найкращого друга чи члена родини. Близькість відіграє важливу роль у визначенні стосунків, і більшість з нас буде проводити більшу частину свого часу на роботі в безпосередній близькості до конкретних людей та обміну інформацією з ними. Однак ми не дружимо з усіма

нашими колегами.

Коли ми характеризуємо стосунки як хороші, то, як правило, маємо на увазі високий рівень довіри та саморозкриття. Це відіграє важливу роль у формуванні відносин на робочому місці. Більшість колег вже знаходяться в безпосередній близькості, але вони можуть розбиватися на менші підгрупи залежно від відділу, віку або навіть того, чи є вони партнерами або мають дітей (Сіас, 2005: 377). Оскільки люди формують стосунки, які виходять за рамки знайомства на роботі, вони віддають перевагу дружнім відносинам з однолітками. Стосунки колег ровесників відносяться до такого типу відносин на робочому місці між двома людьми, які не мають офіційної влади один над одним та певним чином взаємозалежні. Це найпоширеніший тип міжособистісних відносин на робочому місці, враховуючи, що більшість з нас оточені людьми, яких ми вважаємо колегами і лише одного керівника (Сіас, 2005: 377).

Серед основних завдань та обов'язків фахівців харчової промисловості варто відзначити наступні:

- розробка нових видів продукції та вдосконалення поточних;
- оцінка та впровадження нових та альтернативних видів сировини;
- участь у розробці та впровадженні інноваційних процесів та режимів виробництва;
- розробки рецептур згідно критеріїв безпеки, встановленим для даної категорії продуктів;
- організація та проведення виробничих випробувань продукції;
- організація дегустації виробленого продукту тощо (Волошина, 2024: 80–83).

Як бачимо, виконання усіх цих обов'язків потребує взаємодії між людьми, а відтак, і залучення особистісних ресурсів таких як: емпатія, гнучкість, вміння співпрацювати, мотивація тощо. Важливим фактором для ефективної роботи є здатність до співпраці, комунікабельність і взаєморозуміння між працівниками різних ланок виробничого процесу. Тут найголовніше, щоб психологічний клімат був позитивним, оскільки в таких умовах може знизитися стрес, що, в свою чергу, підвищує продуктивність. Варто зауважити, що при цьому робота такого спеціаліста вимагає швидкого і точного прийняття рішень, дотримання жорсткого графіку роботи, вміння оперативно реагувати на зміни та адаптуватися до них, знати на пам'ять та суворо дотримуватися інструкцій, рецептур, технічних вимог тощо.

Важливою складовою професійних відносин є повага до різноманітності, етичних стандартів, а також дотримання корпоративної

культури. Це може проявлятися у взаємоповазі до різних культур та традицій, що є особливо актуальним у міжнародних компаніях, де працюють фахівці з різних країн.

У виробничому процесі харчової промисловості часто виникають ситуації, коли необхідно приймати оперативні рішення, пов'язані з виробничими процесами, а також управлінням якістю продукції. Важливо, щоб фахівці мали здатність до швидкого, обґрунтованого прийняття рішень, не допускаючи поспішних дій, що можуть призвести до помилок.

Висновок. Загалом, психологічні аспекти взаємин у професійній діяльності фахівців харчової промисловості є важливою частиною успішної роботи підприємств. Створення умов для розвитку позитивного психологічного клімату на підприємстві та підвищення рівня професіоналізму працівників дозволяє значно покращити ефективність роботи.

Список використаних джерел

1. Сіас П.М. Якість відносин на робочому місці та інформаційний досвід працівників, *Дослідження комунікацій* 56, № 4 (2005). С. 377

2. Волошина Ю.І. Психологічні засади професійного становлення фахівців харчової промисловості. *Наука і освіта в глобальному та національному вимірах: виклики, загрози, перспективи розвитку: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції*. (Полтава, 22-23.02.2024) С.80–83.

О.В. Гудима

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри загальної та практичної психології,

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,

Кам'янець-Подільський, Україна

Е.Е. Івашкевич

кандидат психологічних наук, докторант, перекладач,

Університет Григорія Сковороди в Переяславі,

Переяслав, Україна

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Актуальність даної теми визначається її неабияким практичним значенням для створення здорового соціально-психологічного клімату у кожному колективі та з метою досягнення нормальних умов ефективної

професійної діяльності. Виникнення та перебіг конфліктів в колективі, сутність та види конфліктних ситуацій, етапи розвитку конфлікту, роль та значення конфлікту у розвитку колективу – ці всі питання є недостатньою мірою розв’язаними в психологічній науці, тому ми будемо їх аналізувати в парадигмі нашого дослідження. Також нами буде враховано, що життєва практика неодноразово засвідчувала, що міжособистісні взаємостосунки часто пов’язані з конфліктами, адже конфлікти є невід’ємною складовою людських відносин, і вони є доволі закономірними.

Коли дві сторони знаходяться в певному контакті, то незалежно від причини їхньої взаємодії завжди існує ймовірність виникнення конфлікту. Вони можуть узгоджувати свої суперечливі позиції у випадку досягнення спільної мети. При цьому через якісь особистісні протиріччя, агресивні напади один на одного, конфлікти можуть передувати негативному досвіду і в результаті цього виникати у будь-якому разі.

Одне з головних завдань вивчення конфлікту – виявлення факторів, що визначають розвиток конфлікту за конструктивним або деструктивним типом. Продуктивний розвиток конфлікту передбачає спільну концентрацію зусиль сторін на розв’язання конфліктної проблеми, у своїх головних рисах подібно до процесу творчого мислення. Як і вирішення творчих завдань, воно здійснюється у кілька етапів: від пізнання проблеми та невдалих спроб її вирішення традиційними засобами через фрустрацію та дискомфорт до моменту осяяння (краще – творчого), що дозволяє побачити проблему в новому ракурсі, знайти її нове рішення.

Роботу з управління конфліктом треба розпочинати з аналізу його причин, структури та динаміки. Схильність людей до конфлікту посилюється у періоди економічної та політичної нестабільності. Будь-якій сучасній людині, тим більше керівникові, важливо мати знання про загальні особливості конфліктного процесу та навички його розв’язання.

Слово «конфлікт» походить від латинського *Conflictus* – зіткнення – це зіткнення протилежно спрямованих, не сумісних один з одним тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда у міжособистісних взаємодіях чи міжособистісних взаємостосунках індивідів чи груп людей, що суттєво пов’язане з гострими негативними емоціями.

У соціальній психології мала соціальна група – це об’єднання людей, які взаємодіють у спільній діяльності і вступають у певні ділові та міжособистісні відносини. Складні соціальні організації включають безліч дрібних і великих груп, в яких здійснюється безпосередня взаємодія працівників, керівників і виконавців щодо виконання певних

видів діяльності: навчальної, виробничої, спортивної, політичної та ін. (Dubovyk, Mytnyk, Mykhalchuk, Rashkovska, & Nabochuk, 2022).

До соціальних груп високого рівню розвитку належать:

а) контактні соціальні групи з позитивною соціальною орієнтацією, згуртованістю, загально прийнятими цінностями та спільними орієнтаціями;

б) контактні групи високого рівня організації – колективи (від лат. *Collectivus* – збірний) (Онуфрієва, 2020).

Поняття «колектив» повною мірою застосовується до тих малих соціальних контактних груп, які характеризуються разом із спільністю суспільно значущих цілей її членів і високим рівнем організованості, згуртованості, психологічної сумісності.

На відміну від звичайних малих соціальних груп для педагогічного колективу є характерними такі ознаки:

1) соціально значуща мета, що стоїть перед педагогічним колективом як малою соціальною групою, є усвідомленою і прийнятною всіма членами цієї групи, які вкладають максимум своїх здібностей, здатностей та особистісних характеристик у її досягнення і забезпечують тим самим оптимальну ефективність професійної діяльності педагогів;

2) у педагогічному колективі повинні бути найбільш цінні типи міжособистісних відносин між співробітниками: довіра, взаємодопомога, взаєморозуміння, згуртованість та інші якості, що забезпечують позитивний психологічний клімат, високу працездатність та стійкість цієї малої соціальної групи;

3) колектив повинен очолювати керівник – лідер, тобто особа, що поєднує у собі здібності хорошого організатора та водночас високого професіонала, шанованого та емоційно привабливого для всіх членів педагогічного колективу як малої соціальної групи (Mykhalchuk, Levchuk, Ivashkevych Er., & Nabochuk, 2023).

У побуті прийнято називати «колективом» будь-яку малу соціальну групу із загальною позитивною свідомою спрямованістю (колектив – бригада, цех тощо). Однак, такі звичайні малі соціальні групи іноді лише ззовні здаються високоорганізованими, оскільки вони мають чітко розподілені соціальні функції, посадову ієрархію, розподіл обов'язків, доручень, правил. При більш ретельному вивченні педагогічного колективу як малої соціальної групи нерідко виявляється, що міжособистісні відносини у групі є конфліктними, вона дробиться на ізольовані угруповання, у ній немає єдності думок тощо. У цій ситуації

керівник має неабияку роботу з організації цієї малої соціальної групи, із зміни міжособистісних відносин тощо.

В принципі конфлікти не є обов'язковим супутником життя будь-якої організації. Але, виникаючи, вони суттєво заважають людям жити та працювати. У зв'язку з цим досить гостро постає проблема профілактики конфліктів. Попередити конфлікти можна, знаючи основні групи причин їхнього виникнення, та спеціально усуваючи їх. Тому будь-який керівник повинен вміти застосовувати різні міжособистісні методи управління конфліктами адекватно ситуації, що виникла.

У профілактиці конфлікту неабияку роль відіграють знання в галузі соціальної психології та вміння застосовувати їх на практиці. Первинна профілактика конфлікту пов'язана з психологічним просвітництвом, популяризацією психологічних знань. Якщо ми маємо уявлення про сутність, конфліктну ситуацію, що породжує конфлікт як такий, а також про його можливі наслідки, знаємо, як розгортаються етапи конфлікту, то ми можемо ефективно вирішувати будь-яку проблему виходу з конфлікту. Цим і визначається актуальність цієї роботи та її практичне значення.

Висновки. Слід також пам'ятати, що конфлікти, як правило, є соціально зумовленими та великою мірою опосередкованими індивідуальними особливостями психіки людей. Розрізняють передумови, джерела, причини, ситуації, ініціаторів, винуватців та жертв конфлікту. Конфлікти, як правило, пов'язані з гострими емоційними переживаннями, афектами, з дією стереотипів і, водночас, винахідливістю особистості чи групи працівників у пошуках і виборі шляхів перешкодити протилежній стороні у досягненні своєї мети.

Список використаних джерел

1. Онуфрієва Л.А. Розвиток професіоналізму майбутніх фахівців соціономічних професій: соціально-психологічний вимір: *монографія*. Київ: Видавець Бихун В.Ю., 2020. 320 с. ISBN 978-617-7699-08-7

2. Dubovyk S.H., Mytnyk A.Ya., Mykhalchuk N.O., Rashkovska I.V., Nabochuk A.Yu. Training teachers to teach social competence to younger pupils. *Astra Salvensis*. Vol. 22(1). 2022. P. 457 – 470. <https://astrasalvensis.eu/?mdocs-file=2481>.

3. Mykhalchuk N., Levchuk P., Ivashkevych Er., Nabochuk A. Dynamic models of multilingualism on the territory of Western Ukraine. *PSYCHOLINGUISTICS*. Vol. 33(2). 2023. P. 114–144. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2023-33-2-114-144>.

О.І. Данилюк

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

О.М. Чайковська

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОБІНГУ У ТРУДОВОМУ КОЛЕКТИВІ

Психологічне насильство та цькування на робочому місці набувають дедалі більшої актуальності в сучасному суспільстві. Проблема мобінгу на роботі стає об'єктом активного обговорення як у засобах масової інформації, так і серед професійних спільнот. Дослідники, які вивчають поведінкові особливості в організаціях, все частіше звертають увагу на це явище.

Проблему психологічного насильства, мобінгу та цькування досліджували такі вчені, як О. Боковець, С. Запара, М. Виглазова, О. Качмар, Л. Малімон, В. Миргород-Карпова та ін. Дана проблема набуває особливого наукового значення, що зумовлює необхідність глибокого аналізу як сутнісних характеристик цього явища, так і пошуку ефективних шляхів його подолання.

У сучасній виробничо-економічній сфері мобінг стає дедалі поширенішим явищем через низку причин, таких як висока конкуренція, прагматичний підхід до побудови кар'єри, а також особистісні якості, зокрема зарозумілість, заздрість і зверхнє ставлення до колег. Мобінгу може зазнати будь-який член колективу, незалежно від віку, статі, національності, стажу роботи чи посади – від рядового співробітника до керівника.

Хоча явище мобінгу в професійній діяльності не є новим, у сучасних умовах його сутність набула більш чіткого визначення. Існують підстави вважати, що різні форми мобінгу існували ще з часів, коли люди почали об'єднуватися в спільноти. Однак ранні дослідження цього явища мали переважно описовий характер.

Термін «мобінг» походить від англійського слова «mob» (натовп) та латинського виразу, який можна перекласти як «бунтівний натовп». Ця поведінка є формою агресії, що проявляється в систематичних знущаннях сильніших чи авторитетніших над слабшими або тими, кого вважають аутсайдерами. Однак такі взаємини не обмежуються лише взаємодією «агресор-жертва» – до цього процесу можуть долучатися інші працівники, стаючи активними чи пасивними учасниками такої динаміки (Павленко, 2022).

Мобінг у контексті психологічного насильства визначають як навмисний деструктивний і тривалий вплив на психіку іншої особи, що суперечить її волі або бажанню. Така взаємодія передбачає, що агресор через психологічний тиск і маніпуляції змушує жертву виконувати певні дії, ставлячи її у залежне становище (Боковець, 2022).

Г. Лейман описував мобінг як форму «психологічного терору», що проявляється у вигляді систематичного, повторюваного ворожого та неетичного ставлення однієї чи кількох осіб до іншої, переважно однієї людини (Замятіна, & Долга, 2015).

Тривалий психологічний тиск на працівників призводить до зниження концентрації, продуктивності та розумової активності в робочому процесі.

В. Оверчук відзначає, що до основних чинників, які сприяють виникненню мобінгу в колективі, належать: неефективне управління та низький рівень корпоративної культури; страх втрати роботи серед співробітників пенсійного віку; нечітко визначені межі професійної відповідальності; відсутність перспектив для кар'єрного зростання; поведінка керівника, яка провокує конфлікти в колективі через маніпуляції; а також ігнорування негативного впливу пліток та інтриг (Оверчук, 2019).

Українська дослідниця Т. Коляда, аналізуючи мобінг у сфері трудових відносин зазначає, що така поведінка не лише порушує законні права і свободи постраждалих, але й створює несприятливі умови праці, які можуть примусити їх до звільнення. Зазначений підхід дозволяє розглядати мобінг не лише як форму психологічного насильства, але й як порушення трудових прав, що включає незаконні дії та створення умов, які негативно впливають на здоров'я постраждалих (Коляда, 2010).

Висновки. Мобінг є однією з найбільш поширених і небезпечних форм психологічного насильства в робочому колективі, яка негативно

впливає як на постраждалих, так і на організацію в цілому. Він призводить до зниження продуктивності, погіршення психологічного клімату та може призвести до значних психологічних і фізичних наслідків для постраждалих.

Мобінг потребує глибокого розуміння, профілактики та комплексного підходу до його вирішення, що забезпечить гармонійний розвиток робочих стосунків і підвищення ефективності організаційної діяльності.

Список використаних джерел

1. Боковець О.І. Наслідки впливу психологічного насилля на психічне здоров'я особистості. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 1(6). С. 417– 428.

2. Замятіна Н.В., Долга Г.В. Теоретичні аспекти явища мобінгу у трудових колективах. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*, 2015. №3. С.98– 106.

3. Оверчук В.А. Мобінг як форма психологічного насилля в трудовому колективі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. С. 185–188.

4. Коляда Т.А. Моббінг у трудових (службово-трудовах) відносинах: до постановки проблеми. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2 (49). С. 265–273.

5. Павленко М.С. Організація профілактичної роботи у закладах освіти з метою попередження мобінгу та інших видів цькування. *Науковий журнал «Габітус» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій*. 2022. Вип. 44. С. 99–105.

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Т.Л. Опалюк

доктор педагогічних наук, професор,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

Ю. Юстименко

здобувач вищої освіти факультету спеціальної освіти,
психології і соціальної роботи,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

Участь у бойових діях становить великий стрес для військовослужбовців, який може мати тривалі наслідки для їх психічного та фізичного здоров'я. В умовах збройного конфлікту в Україні особливо важливим стає питання соціально-психологічного захисту ветеранів. Ефективні стратегії підтримки та реабілітації можуть значно полегшити їх адаптацію до життя після служби та зменшити ризик розвитку психічних розладів.

Ветерани стикаються з цілим спектром психологічних проблем, що виникають внаслідок бойового досвіду, включаючи проблему посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Важливо розуміти, що у значної частини осіб, які пережили психотравмуючу подію, проблеми у сфері психічного здоров'я виникатимуть не одразу, а можуть з'явитися за якийсь час. Варто пам'ятати, що ці проблеми можуть проявитися не лише як ПТСР, а й у формі інших розладів, зокрема: зловживання психоактивними речовинами, депресії, тривожні розлади, порушення контролю, спалахах злості тощо.

Серед військовослужбовців, які постраждали в збройному конфлікті, відбуваються психогенні розлади. Це вимагає оперативної оцінки їх стану, прогнозу розвитку розладів, проведення всіх можливих лікувальних і реабілітаційних заходів. У міжнародній реабілітології є термін «якість життя», який пов'язаний зі станом здоров'я. Його розглядають як інтегральну оцінку і ефективність реабілітації. ВООЗ пропонує оцінювати «якість життя» за такими параметрами: фізичні: енергійність, втома, фізичний дискомфорт, сон, відпочинок; психологічні: самооцінка,

концентрація, позитивні емоції, негативні переживання, мислення; ступінь незалежності: повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування; життя в суспільстві: повсякденна активність, соціальні зв'язки, дружні зв'язки, суспільна значимість, професіоналізм; довкілля: житло та побут, безпека, дозволя, доступність інформації, екологія (клімат, забруднення, густозаселеність); духовність і особистісні переконання (Коkun, 2017 : 1).

Нерідко ветерани стикаються з соціальною ізоляцією, тобто коли учасники бойових дій можуть відчувати себе відірваними від родини та друзів, що посилює емоційний стрес і почуття самотності. Існують проблеми з адаптацією, тобто військові часто мають труднощі з поверненням до цивільного життя, що включає пошук роботи, соціалізацію та налагодження стосунків.

Тому, важливою проблемою є збереження фізичного та психологічного здоров'я і соціально-професійного статусу учасників бойових дій, що потребує термінового впровадження та активного застосування ефективних профілактичних і реабілітаційних заходів. До них віднесемо:

1. Медико-психологічна реабілітація - являє собою комплекс лікувально-профілактичних, реабілітаційних та оздоровчих заходів медико-психологічного характеру, спрямована на збереження здоров'я постраждалих військовослужбовців, зниження частоти та тяжкості наслідків перенесених бойових психічних травм у формі посттравматичних стресових синдромів та хронічних психопатологічних змін особистості ветерана, має превентивну, клінічну, функціональну та психологічну форми (Тополь, 2015:4).

2. Превентивна реабілітація - проводиться медичною і психологічною службами та застосовується для відновлення резервів здоров'я практично здорового військовослужбовця до «безпечного» рівня з використанням немедикаментозних засобів. Клінічна (медична або лікувальна) реабілітація – комплекс лікувально-діагностичних і лікувальнопрофілактичних заходів, які спрямовані на своєчасну і точну діагностику, відновлення і розвиток фізіологічних функцій постраждалого, усунення патологічного процесу. Функціональна (фізична) реабілітація є складовою клінічної реабілітації і використовується на всіх етапах її проведення, являє собою застосування фізичних вправ і природних чинників з профілактичною і лікувальною метою в комплексному процесі відновлення здоров'я, фізичного стану постраждалих ветеранів.

3. Соціально-психологічна реабілітація – частина загального реабілітаційного комплексу, знаходиться в тісному зв'язку з медичною

реабілітацією, доповнює її, але не прирівнюється до неї. Спрямована на відновлення втрачених (порушених) психічних функцій, працездатності, соціальної активності. Заходи медико-психологічної реабілітації проводять: психологи, медичні працівники, військові психологи зі складу позаштатних груп психологічного забезпечення, за необхідністю – представники громадських та волонтерських організацій, що спрямовані до проведення заходів із психологічної реабілітації та представники духовенства (Назаренко, 2019: 2)

Соціально-психологічна робота вимагає вирішення проблем кадрового забезпечення та інтеграції зусиль різних відомств з надання учасникам бойових дій психологічної, соціальної, матеріальної допомоги та суспільної підтримки, тому, має проводитись на базі спеціалізованих реабілітаційних центрів. Важливим аспектом реабілітації є робота з сім'єю та близькими військовослужбовців. Дієва політика соціального забезпечення учасників бойових дій може бути вироблена лише за сформованого позитивного ставлення громадянського суспільства до їх місії, як захисників Вітчизни (Пам'ятка учасникам російсько-української війни, 2018 : 3).

Висновки. Соціально-психологічний захист учасників бойових дій в Україні є важливою складовою їхнього благополуччя та адаптації до мирного життя. Вжиття комплексних заходів, спрямованих на психологічну підтримку, соціальну інтеграцію та інформаційне забезпечення, допоможе зменшити негативні наслідки військового досвіду та сприятиме відновленню ветеранів. Суспільство мусить активно працювати над створенням умов, що підтримують психічне здоров'я та соціальну активність учасників бойових дій.

Список використаних джерел

1. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В. Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення. Методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ. 2017. 282 с.
2. Назаренко І.І., В.М. Якимець, В.П. Печиборщ, Г.О. Слабкий, В.І. Іванов, А.О. Поліщук. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні. *Україна. Здоров'я нації. № 1 (54)*. К. 2019. С. 48–58.
3. Пам'ятка учасникам російсько-української війни. ГОВПО «Юридична Сотня». 2018. 204 с.
4. Тополь О.В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник*. 2015. № 124. С. 230–233.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ТА ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Е.З. Івашкевич

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри загальної психології, психодіагностики та психотерапії,
Рівненський державний гуманітарний університет,
Рівне, Україна

Р.Т. Сімко

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ ТА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ: АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Людський ресурс як фундаментальна основа Сил Оборони забезпечує ефективне застосування на полі бою, що може забезпечити успіх у воєнних кампаніях. Проблема якісного відбору персоналу досліджувалась багатьма науковцями як у цивільній так і військових галузях, і стала в сучасних умовах одною з основних, з таких ключових причин: підвищений ризик і відповідальність, необхідність спеціальних навичок, специфіка воєнної діяльності, потреба в лідерах та командних навичках, етичні та психологічні аспекти. Так, відбір військового персоналу в умовах воєнного стану є складним завданням, що вимагає ретельного врахування різноманітних факторів для формування ефективних та надійних Збройних Сил.

Підтвердженням актуальності є значний доробок як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, які описують процедури оцінки придатності кандидата, вивчення можливостей до оволодіння певною спеціальністю, досягнення необхідного рівня майстерності та ефективного виконання професійних обов'язків. Слід відзначити таких українських дослідників, як: (Kharchenko, & Onufriieva, 2023). Так, підтвердженням цьому є праці як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, котрі займалися розкриттям психологічних основ, сутності, видів, форм індивідуального стилю його впливу на фізичний і психічний розвиток окремої людини чи групи в цілому (Mykhalchuk, Kharchenko, Ivashkevych Ed., Ivashkevych Er., & Nabochuk, 2023). Як показав огляд

останніх досліджень і публікацій, переважна більшість зазначених праць присвячені вивченню професійно-психологічного відбору, зокрема персоналу до кампаній та до збройних сил різних країн, що вимагає динамік у підходах, та високої адаптивності психологічної науки до викликів сьогодення.

Вперше в науковому середовищі розуміння психологічної сумісності людини та праці з'явилося у 1911 році, коли вийшла у світ книга Ф. Тейлора «Принципи наукового управління». Ф. Тейлор вважав, що для того, щоб досягти високої продуктивності праці необхідно поєднати дві моделі: модель робочого місця (основні вимоги до працівника), модель фахівця (рівень потреб до робочого місця), а також його індивідуально-психологічні здібності. Учений зазначав, що виробнича діяльність буде продуктивнішою, якщо модель робочого місця відповідатиме моделі працівника, його психофізіологічним особливостям та здібностям. Разом з тим, несумісність індивідуального стилю військовослужбовця або працівника з профілем робочого місця (або місця служби) створює високу ймовірність виникнення конфліктів в колективі які можуть проявлятися як непорозуміння у сфері трудових відносин щодо засобів працевзабезпечення, рівня заробітної плати, використання професійного та інтелектуального потенціалу, різних елементів та чинників трудового процесу, рівня цін на різні блага, реального доступу до цих благ та інших ресурсів, викликаний протилежністю інтересів або поглядів (Mykhalchuk, Pelekh, Kharchenko, Ivashkevych Ed., Zukow, Ivashkevych Er., & Yatsjuryk, 2023).

На думку авторів нагальною проблемою є відсутність досліджень щодо мотивації представників сучасного суспільства бути мобілізованим до Сил оборони під час тривалої широкомасштабної війни. Не досліджено, які саме чинники індивідуального профілю військовослужбовця покращують рівень мотивації до добровільної мобілізації. З цього виникає потреба у виявленні чинників, які обумовлюють сумісність певних рис особистості щоб військовозобов'язаний проявив бажання змінити умови життя з цивільних на військові.

Оригінальність вітчизняних досліджень (Kharchenko, & Kurytsia, 2023) полягає в застосуванні авторами математичного методу інтерполяції (методу аналізу та обчислення значень між відомими або вимірними точками на основі існуючих даних чи моделі). У математиці та статистиці інтерполяція використовується для побудови функцій або значень в проміжних точках на основі наявних даних. Цей процес

дозволяє отримати апроксимацію значень в місцях, де конкретні дані відсутні, використовуючи інформацію з оточуючих точок.

Так, абстрагуючись від військової психології з використанням методів математики та менеджменту в психологічній науці надали нам можливість виявити, що відсутність бажання бути залученим до Сил оборони виникають з різних причин. По-перше, це незадовільне усвідомлення головної мети діяльності. Тобто головна мета діяльності колективу не влаштовує всіх його членів. Розходження в думках щодо мети діяльності колективу фактично паралізує його. Цей дисонанс частіше відбувається підчас організації колективу або переорієнтування його діяльності. По-друге, це несправедлива суспільна оцінка діяльності колективу що обумовлено низьким рівнем комунікації між органами державної влади та суспільством. Часто ця причина приводить не до конфлікту всередині колективу, а до непорозуміння з адміністрацією чи іншим колективом.

По-третє, це індивідуальні риси поведінки, громадянина, особливості якого здебільшого формувалась в умовах незалежної держави та сім'ї, що суперечить нормам, які загальноприйняті в колективах які формуються у парадигмі яка передбачає чітку ієрархічну організацію (армія, релігійна громада, державний апарат). Таке відбувається під час порушення одним членом колективу або цілою групою встановлених норм поведінки. Часто це відбувається під час появи в колективі нових людей, не знайомих з традиціями колективу або не сприймаючих ці традиції. Четвертою причиною може бути несумісність культурних рівнів членів колективу. Коли існують у колективі великі розбіжності щодо культурного рівня його членів, то часто виникають взаємні непорозуміння, які можуть набути вигляду конфлікту. Тут відіграє роль не тільки освіченість людей, але й їх виховання та етична поведінка. Якщо рівень виховання у певних членів колективу невисокий, то конфлікти стають ймовірним явищем. Останньою можна виділити причину психологічної несумісності, коли в колективі є люди зовсім з різними та навіть протилежними характерами і темпераментами.

Отже, проблема нашого дослідження є актуальною у зв'язку із повномасштабним вторгненням в Україну, що змінює характер та систему психологічної роботи, надання консультативних послуг, що передбачає особистість психолога, який є стресостійким та здатним витримувати важкі психічні навантаження.

Висновки. В умовах воєнного стану в Україні актуальність теми дослідження процесу відбору персоналу для Збройних Сил надзвичайно висока. Забезпечення ефективності військових операцій та успішне виконання військових завдань вимагають відповідного та професійно підготовленого людського ресурсу. Однак в умовах конфлікту існує необхідність не лише у кількісному збільшенні кадрового складу, але й у якісному відборі фахівців, здатних ефективно діяти в стресових ситуаціях та відповідати вимогам сучасного військового середовища. Проблема відбору стає ключовою, оскільки потрібно забезпечити не лише наявність кадрів, але й уникнути небажаних якостей, які можуть впливати на ефективність та психологічний стан військового персоналу. Дослідження психологічних аспектів відбору та адаптації військовослужбовців у воєнний період може сприяти покращенню цього процесу та забезпеченню оптимального функціонування Збройних Сил в умовах сучасного конфлікту.

Розкриття теоретико-методологічних засад визначення індивідуального стилю професійної діяльності військовослужбовця є актуальним напрямом досліджень, що вимагає комплексного аналізу та врахування різноманітних наукових підходів.

Список використаних джерел

1. Mykhalchuk N., Kharchenko Ye., Ivashkevych Ed., Ivashkevych Er., Nabochuk A. Types of military stress of combatants in the situation of war in Ukraine. *Actual problems of education and science in the conditions of war: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California: GS Publishing Services*, 2023. 236 p. P.104–121.

2. Mykhalchuk N., Pelekh Yu., Kharchenko Ye., Ivashkevych Ed., Zukow W., Ivashkevych Er., Yatsjuryk A. Suicidal behavior as a result of maladjustment of servicemen to the conditions of military service in Ukraine. *European Journal of Clinical and Experimental Medicine*. Vol. 21(1). 2023. P. 90–107. doi: 10.15584/ejcem.2023.1.12

3. Kharchenko Ye., Kurytsia D. Psychoanalytical Analysis of Post-Traumatic Stress Disorders. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. Вип. 62. 2023. С. 85–105. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-62.85-105>

4. Kharchenko Ye., Onufriieva L. Psychological Rehabilitation of Combatants with Mental Disorders and Mental Trauma. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. Вип. 61. 2023. С. 51–73. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-61.51-73>

І.В. Кабузенко

аспірант кафедри психології та соціальної роботи,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,
Кропивницький, Україна

СПРИЙНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УМОВАХ СТРЕСУ В МАЛИХ ГРУПАХ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасний світ переживає епоху глибоких соціальних, технологічних, економічних та політичних трансформацій, що супроводжуються численними видами стресу. Економічні кризи, глобальні пандемії, війна та масштабні соціальні зміни створюють значний тиск на всі аспекти життя українського суспільства. Це призводить до посилення рівня стресу як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. У цьому контексті надзвичайно важливим є дослідження сприйняття справедливості в малих групах, які часто виступають базовими осередками для прийняття важливих рішень, підтримки соціальної згуртованості та досягнення колективних цілей.

Стан підвищеного стресу не лише впливає на когнітивно-емоційні реакції, але й трансформує механізми взаємодії в групах. Таким чином, важливо не лише дослідити ці зміни, але й розробити інструменти, які дозволять знизити негативний вплив стресу на процеси сприйняття справедливості та забезпечити стабільність у групових процесах.

Сприйняття справедливості в умовах стресу є складним і динамічним феноменом. Воно змінюється під впливом емоційного стану учасників, їхніх особистісних характеристик, рівня довіри між членами групи та стилю лідерства в ній. Наприклад, у кризових умовах трансформаційний стиль лідерства може суттєво знизити рівень емоційної напруги, сприяючи створенню більш сприятливого середовища для взаємодії. Лідери, які демонструють емпатію, надають індивідуальну підтримку і стимулюють розвиток, сприяють створенню більш справедливого середовища. Натомість стрес має негативний вплив, знижуючи рівень задоволеності й лояльності (Гаврич, & Яганьц, 2020).

Водночас надзвичайні ситуації часто провокують виникнення етичних дилем, які ставлять під сумнів сталі уявлення про

справедливість. Коли короткострокові цілі стають пріоритетними, це може призводити до компромісів, що суперечать базовим етичним принципам. У таких ситуаціях важливо забезпечити баланс між практичною доцільністю та дотриманням норм справедливості (Медина, 2024).

Клочек Л. вивчала психологічні чинники справедливості, з-поміж яких виокремлювала толерантність як особистісне утворення, завдяки якому у соціальній взаємодії утверджується дводомінантність позицій її учасників і виникає взаємна повага і міжособистісна довіра в групі (Клочек, 2021).

Методи дослідження сприйняття справедливості в умовах стресу в малих групах спираються на міждисциплінарний підхід, що дозволяє враховувати різноманітні аспекти взаємодії у малих групах. Наприклад, Гаврич Т. і Яганьяц Дж. використовували анкети за шкалою Лайкерта для вивчення впливу різних стилів лідерства на рівень стресу та сприйняття справедливості серед працівників університетів. За результатами досліджень встановлено, що трансформаційний стиль лідерства сприяє підвищенню згуртованості в колективах навіть у стресових умовах (Гаврич, & Яганьяц, 2020).

Гриндеруп М., Морс О. і Гансен А. зосередилися на вивченні організаційної справедливості, використовуючи агреговані показники, які мінімізують суб'єктивність відповідей респондентів. Методологія цього дослідження включала опитування 4 237 працівників з різних установ. Аналіз емпіричних даних підтвердив, що відчуття низької справедливості є сильним предиктором депресії через два роки після базового вимірювання. Застосований дослідниками підхід є особливо цінним для аналізу довгострокових впливів низького рівня справедливості на емоційний стан працівників (Гриндеруп, Морс, & Гансен, 2013).

Медина В., у свою чергу, застосував контент-аналіз філософських текстів для дослідження моральних дилем, які виникають у кризових ситуаціях (Медина, 2024). Тоді як Чуганова М. та Лухан В. провели серію експериментів, у яких вивчали взаємодію між людьми та алгоритмами в процесі прийняття рішень. Дослідники показали, що попри переваги алгоритмів у об'єктивності, людські рішення все ще сприймаються як більш справедливі через емпатію та врахування соціального контексту (Чуганова, & Лухан, 2024).

Лехман М. розглядав різне сприйняття справедливості учасниками конфлікту як причину неефективності у його вирішенні. Методологія, до якої вдавався вчений, базувалася на симуляційних моделях, порівняльному аналізі та експериментальних економічних іграх (Лехман, 2022). Ряйкка Дж. досліджував компроміси у переговорах, використовуючи багатофакторний аналіз для виявлення закономірностей впливу стресу на справедливість у розподілі ресурсів (Ряйкка, 2024).

У роботі Віллемса А., Мортелманса Д. та Веркрюссена А. поняття справедливості досліджується дещо з іншої сторони – у міжпоколінневих стосунках. Автори спиралися на вихідні положення теорії розподільчої справедливості, щоб зрозуміти, як батьки та діти, як члени малої групи, оцінюють очікування та справедливість підтримки. Це дослідження підкреслює складність амбівалентних відносин у малих групах між поколіннями та важливість культурних і соціальних норм у формуванні уявлень про справедливість. Основними методами, які застосовувалися, були багатофакторні інтерв'ю, контент-аналіз даних та статистичний аналіз відповідей учасників (Віллемс, Мортелманс, & Веркрюссен, 2025).

Особливу увагу слід звернути на роль моральних і етичних аспектів у розвитку сприйняття справедливості. У стресових ситуаціях часто виникають етичні дилеми, коли необхідно вибирати між досягненням короткострокових цілей та збереженням моральних стандартів. Дослідження Медіни В. демонструють, що в кризових умовах поняття «вищої необхідності» часто стає виправданням для етичних компромісів. Однак такі компроміси можуть мати довгострокові негативні наслідки, особливо у вигляді втрати довіри серед членів групи або поширення несправедливості в організаціях. Автор акцентує увагу на важливості врахування моральних стандартів у процесі прийняття рішень навіть за екстремальних обставин (Медина, 2024).

Ряйкка Дж., вивчаючи переговори у стресових умовах, довів, що рівноправність сторін є ключовою передумовою справедливості результатів. Відсутність балансу між ресурсами або владою може призводити до домінування однієї сторони, що руйнує довіру та соціальну згуртованість (Ряйкка, 2024).

Як засвідчують результати дослідження Кріса С., Еверса Дж. і Ахтенберга Дж., навіть невеликі зміни у сприйнятті справедливості

можуть суттєво впливати на емоційний стан і рівень стресу в організаціях. Автори наголошують на необхідності підтримки постійного рівня справедливості для запобігання вигоранню працівників (Кріс, Еверс, & Ахтенберг, 2024).

Важливим викликом сьогодення є розвиток штучного інтелекту (ШІ) та алгоритмів. Недавнє дослідження Чуганова М. та Лухан В. актуалізує питання взаємодії людини та алгоритмів у прийнятті рішень, що стає одним із ключових викликів сучасного розвитку штучного інтелекту. У ході експерименту учасникам пропонувалося обирати між алгоритмами та людьми як суб'єктами прийняття рішень у питаннях перерозподілу доходів. Понад 60% респондентів надали перевагу алгоритмам, вважаючи їх більш неупередженими та об'єктивними. Однак, незважаючи на це, рішення людей отримували вищі оцінки справедливості, що свідчить про складнощі сприйняття алгоритмів у моральних контекстах. Основною проблемою, на якій робиться акцент у дослідженні, є необхідність забезпечення послідовності у рішеннях штучного інтелекту, адже навіть незначне її порушення може знижувати довіру до технологій. Учасники експерименту були готові приймати рішення, які не відповідали їхнім ідеалам, за умови, що вони узгоджувалися з одним із загальновизнаних принципів – справедливості. Автори підкреслюють необхідність інтеграції в ШІ механізмів, які поєднують технічну ефективність із соціальною прийнятністю, адже це впливатиме на його сприйняття на рівні міжособистісної взаємодії (Чуганова, & Лухан, 2024).

Отже, дослідження сприйняття справедливості, особливо в умовах стресу, дозволяє глибше зрозуміти вплив соціальних, технологічних, економічних та психологічних факторів на групові процеси. Сприйняття справедливості є багатогранним феноменом, який залежить від численних чинників, таких як організаційна культура, стиль лідерства, рівень комунікативної толерантності та індивідуальні характеристики членів груп.

Висновки. Аналіз досліджень, де вивчалися особливості справедливості в групах, актуалізує проблему розробки практичних рекомендацій, спрямованих на зменшення негативного впливу стресових факторів та підвищення стійкості груп до кризових ситуацій. Подальші дослідження в цьому напрямі дозволять глибше зрозуміти механізми адаптації малих груп до викликів сучасності та обґрунтувати

умови для формування більш справедливих і стійких соціальних структур.

Список використаних джерел

1. Ключек Л.В. Комунікативна толерантність як психологічний чинник справедливості у педагогічній взаємодії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* / GoogleScholar, Crossref. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 15 (60). 2021. С 79-87.
2. Chugunova, M., Luhan, W.J. Ruled by robots: preference for algorithmic decision makers and perceptions of their choices. *Public Choice* (2024). <https://doi.org/10.1007/s11127-024-01178-w>
3. Gavrić, T. and Jaganjac, J. 2020. Relationship Between Leadership Style, Working Stress and Organizational Justice Among University Employees in Bosnia And Herzegovina. Knowledge. *International Journal*. 42, 1 (Oct. 2020), 83–90.
4. Grynderup, M. B., Mors, O., Hansen, Å. M. et al (2013), ‘Work-unit measures of organisational justice and risk of depression – a two-year cohort study’, *Occupational and Environmental Medicine*, Vol. 70, No. 6, pp. 380–385
5. Krys, S., Ewers, J., & Achtenberg, J. (2024). Fairness Change Really Matters: Examining its Effects on Affective Organizational Commitment and Occupational Stress. Kiel University, <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/5G94D>
6. Lehmann M. Christian, 2022. Fairness preferences as a cause of inefficient war. *Journal of Behavioral Economics for Policy, Society for the Advancement of Behavioral Economics (SABE)*, vol. 6(1), pages 33-36, December.
7. Räikkä, J. (2024). Compromises and Fairness. *Etikk I Praksis. Nordic Journal of Applied Ethics*, 18(1), 21–31. <https://doi.org/10.5324/eip.v18i1.5830>
8. Vicente, Medina (2024). The Incompatibility of Rawls's Justice as Fairness and His Just War Approach. *Ratio Juris* 37 (1):67–82.
9. Willems, A., Mortelmans, D., & Vercruyssen, A. (2025). Perceptions of Fairness of Support Between Older Parents and Adult Children. *Social Sciences, MDPI*, vol. 14(1), pages 1-21, January.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

В.С. Гнедко

магістрантка 1 курсу спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна
Науковий керівник: **У.В. Гудима**,
кандидат фізико-математичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Юнацький вік є періодом інтенсивних змін, як у фізіологічному, так і в психологічному розвитку, що часто супроводжується формуванням особистісної ідентичності, пошуком себе, самовираженням та встановленням соціальних зв'язків.

Завдяки змінам у сучасному суспільстві молодь стикається з широким вибором ідеологічних, соціальних та професійних можливостей. Психологічна наука зіштовхується з новими запитаннями щодо того, що визначає внутрішній світ сучасної молодої людини та як формується її індивідуальність.

Вивчення процесів формування ідентичності в юнацькому віці стало предметом досліджень низки українських науковців. Зокрема, Л. Чередниченко аналізувала соціально-психологічні аспекти розвитку особистості в цьому віці, зокрема, проблеми формування ідентичності під впливом соціальних та культурних факторів. Н. Хмельницька зосередила увагу на розвитку самоусвідомлення та ідентичності в підлітковому віці, вивчаючи зміни, які відбуваються в цей період. Т. Кулініч розглядала формування ідентичності підлітків через взаємодію з їхніми ровесниками, акцентуючи на групових впливах. Л. Паращенко досліджувала питання самооцінки та самоідентифікації підлітків, зокрема в умовах змін соціальних норм і цінностей у перехідному віці.

Особистісна ідентичність є складовою соціальної ідентичності. Вона забезпечує узгодженість внутрішнього образу «Я» із зовнішніми діями людини, сприяючи його адаптації до соціального середовища. Це дозволяє особистості задовольняти фундаментальну потребу в прийнятті та самовизначенні в суспільстві (Литвинчук, 2011).

Особистісна ідентичність учнів старших класів закладів загальної середньої освіти формується більш інтенсивно за умов розвивального навчання, яке стимулює розвиток їх пізнавальних процесів, самостійності, відповідальності та саморегуляції. Це також сприяє виникненню прагнення до самореалізації та здатності осмислено і самостійно визначати життєві орієнтири. Розвивальне навчання, на відміну від традиційного, допомагає учням стати активними учасниками освітнього процесу, що має важливе значення для формування їх особистісної ідентичності (Лець, 2008).

І. Іванюк у своїй статті «Становлення ідентичності особистості в контексті зарубіжної психології» спирається на виділені А. Ватерманом чотири ключові сфери життя, що відіграють важливу роль у формуванні ідентичності особистості: 1) вибір професії та професійного шляху; 2) осмислення та переоцінка релігійних і моральних переконань; 3) становлення політичних поглядів; 4) прийняття соціальних ролей, зокрема гендерних, а також визначення очікувань щодо шлюбу та батьківства (Іванюк, 2010).

Л. Співак зазначає, що у старшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток особистісної, професійної та соціальної ідентичностей, які стають більш цілісними та усвідомленими. Особистісна ідентичність проявляється у глибшому самовизначенні старшокласників щодо власних фізичних, моральних і розумових якостей. Формування професійної ідентичності відображається у свідомому виборі майбутньої професії старшокласниками та розвитку професійних компетентностей у студентів. Соціальна ідентичність знаходить вираз у чіткішому усвідомленні своєї належності до певної соціальної групи (Співак, 2015).

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми особистісної ідентичності в юнацькому віці показав, що більшість дослідників розглядають цей період як завершальний етап формування особистості, час самовизначення та вибору життєвого шляху. У цей період юнаки стикаються з необхідністю осмислення власного майбутнього та прийняття важливих рішень. Ключовими психологічними

новоутвореннями є відкриття власного «Я», розвиток рефлексії, усвідомлення унікальності своєї особистості, орієнтація на самостійне планування життя та формування власної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Іванюк І. Становлення ідентичності особистості в контексті зарубіжної психології. *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації : український науковий журнал*. Ун-т «Україна»; Всеукр. Асоціація політичних наук. Київ, 2010. № 1. С. 112–116.

2. Лець Ю.А. Особистісне самовизначення старшокласника в системі розвивального навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: 19.00.07. Харків, 2008. 20 с.

3. Литвинчук О. Соціальна та особистісна ідентичність: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філософія. 2011. Вип. 8. С. 195–202.

4. Співак Л.М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності : *монографія*. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 300 с.

В.А. Косс

аспірант, Харківський національний університет внутрішніх справ,
Київ, Україна

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ХАРАКТЕР У ДОШКІЛЬНОМУ ВИХОВАННІ В ІСПАНІЇ

Дошкільне виховання в Іспанії являє собою унікальне поєднання традицій, сучасних педагогічних підходів і впливу католицької церкви. Система Educación Infantil включає два цикли: для дітей від 0 до 3 років і від 3 до 6 років, де другий цикл є безкоштовним. У статті розглядаються психолого-педагогічні аспекти виховання, зокрема, значення ігрової діяльності, соціалізації та індивідуалізації навчання. Значна увага приділяється правовим засадам, що регулюють доступність і якість освіти, зокрема закону Ley Orgánica de Educación (2006). Особливе місце посідає аналіз релігійного аспекту, пов'язаного з історичним впливом католицької церкви, а також її сучасної ролі в приватних установах. Досліджуються інноваційні підходи, такі як цифровізація освітнього процесу та розвиток інклюзії. На основі аналізу

наукових досліджень виявлено сильні та слабкі сторони іспанської системи дошкільного виховання, запропоновано рекомендації для її вдосконалення.

Іспанія посідає особливе місце серед європейських країн завдяки унікальному підходу до дошкільного виховання. Система Educación Infantil, розділена на два цикли, відображає історичні, культурні та соціальні особливості країни. Вона спрямована на всебічний розвиток дитини та її підготовку до шкільного навчання.

Метою цієї статті є дослідження психолого-педагогічних, правових і релігійних аспектів дошкільного виховання в Іспанії, виявлення його особливостей, проблем і перспектив розвитку.

1. Психолого-педагогічний аспект.

Іспанська система дошкільної освіти будується на принципах теорій Л. Виготського, Марії Монтессорі та Жана Піаже.

Гра є ключовим методом навчання. Згідно з дослідженням Гарсія Лопес [1], ігрові заняття сприяють розвитку пам'яті, уваги та мовлення.

Дослідження Мартінес Гомес [4] підкреслює, що групові ігри покращують адаптацію дітей до шкільного середовища.

2. Правовий аспект.

Законодавство Іспанії надає гарантії доступності дошкільної освіти.

Основні закони:

- Ley Orgánica de Educación (2006) регулює права дітей на безоплатне навчання в другому циклі (3-6 років).

- Регіональні програми в автономіях, таких як Каталонія, адаптують освітні стандарти з урахуванням місцевих особливостей.

Перес Рівас у роботі «Legal and Institutional Framework of Early Education in Spain» [5] аналізує вплив законодавства на доступність освіти.

3. Релігійний аспект.

Католицька церква має значний вплив на освітню систему Іспанії.

Упродовж століть церква керувала освітніми закладами, формуючи програму на основі релігійних цінностей.

Сьогодні близько 25% дитячих садків залишаються під управлінням католицької церкви, зберігаючи право батьків обирати релігійні програми.

- «Religion in Preschool Education: Catholic Church's Influence» [6].

4. Інновації та виклики.

Іспанія активно впроваджує сучасні підходи в дошкільну освіту.

Використання інтерактивних дошок, навчальних додатків та інших технологій стало стандартом у багатьох дитячих садках [2].

Згідно з роботою Лопес Фернандес [3], значні зусилля спрямовані на створення умов для дітей з особливими освітніми потребами.

Висновки. Система дошкільного виховання в Іспанії поєднує багату культурну спадщину із сучасними освітніми стандартами. Успішне впровадження інновацій та сильна правова база вирізняють її з-поміж інших країн, проте залишаються виклики, такі як регіональні відмінності та брак фінансування.

Список використаних джерел

1. García López, Maria. «Play as a Tool for Cognitive Development in Early Childhood Education». Madrid : EducaPress, 2020.
2. Gómez Pilar, Ana. «Digital Transformation in Early Childhood Education». Seville : Inclusive Pedagogy, 2021.
3. López Fernández, Pilar. «Inclusive Education in Spanish Preschools». Barcelona : Education for All, 2022.
4. Martínez Gómez, Javier. «Social Skills Development through Group Activities in Preschool». Barcelona : Pedagogical Studies, 2019.
5. Pérez Rivas, Juan. «Legal and Institutional Framework of Early Education in Spain». Valencia : Law & Education, 2018.
6. Ruiz Martínez, Ana. «Religion in Preschool Education: Catholic Church's Influence». Madrid : Cultural Heritage Press, 2018.

О.С. Мельник

аспірант кафедри педагогіки та менеджменту освіти,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ДОСЛІДНИЦЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Формування дослідницьких компетентностей у студентів педагогічних спеціальностей є важливою умовою їхньої професійної підготовки. Здатність до наукового пошуку, аналізу, критичного осмислення інформації та формулювання висновків є основою

педагогічної діяльності в умовах компетентнісної освіти. Ефективність формування цих навичок значною мірою залежить від психологічних факторів, які впливають на пізнавальну активність здобувачів, їхню мотивацію та готовність до науково-дослідної діяльності.

У Стандарті спеціалізованої освіти наукового спрямування, дослідницька компетентність, окреслена як здатність здобувача освіти виконувати дослідницькі навчальні завдання, здійснювати дослідницьку діяльність, спрямовану на набуття нових знань та/або пошук шляхів їх застосування, відповідно до профілю навчання (Стандарт, 2019 : 4).

Загальнопедагогічні основи впровадження компетентнісного підходу в освітній процес окреслено в працях відомих вітчизняних учених В. Кременя, В. Лугового, О. Ляшенка, Н. Голуб, О. Локшиної Л. Паращенко, О. Пометун, Н. Сосницької та ін. Варто зазначити, що компетентнісний підхід розглядається як спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток як ключових і предметних компетентностей здобувача освіти, так і спеціальних компетентностей, що пов'язані з дослідницькою діяльністю.

У своїх дослідженнях Б. Грудиніна поняття «дослідницька компетентність» визначає як феномен сучасної освіти та розглядає його крізь призму змісту, що охоплює сукупність знань, здібностей, умінь і навичок виконання дослідницької діяльності в освітньому процесі, у результаті якої здобувач отримує нові знання, новий інтелектуальний продукт, винаходить новий спосіб розв'язання проблеми (Грудинін, 2017 : 1).

Важливим аспектом розвитку дослідницьких компетентностей є мотиваційний компонент, що стимулює процес оволодіння новими знаннями, вміннями, навичками, ціннісними орієнтаціями, що пов'язані з дослідницькою діяльністю. Проблеми мотивації в галузі освіти висвітлено у працях відомих учених, серед яких: О. Бондарчук, Л. Карамушка, В. Сич, В. Сидоренко та ін.

На думку вчених мотивація відіграє ключову роль у формуванні дослідницьких навичок студентів. Вона може бути внутрішньою (базується на інтересах, прагненні до саморозвитку та пізнання нового) та зовнішньою (визначається вимогами навчальної програми, соціальними стимулами або необхідністю отримати певний рівень академічної успішності).

Дослідження показують, що студенти з високим рівнем внутрішньої мотивації проявляють більшу активність у дослідницькій

діяльності, критично осмислюють інформацію та прагнуть до самостійного пошуку знань. Водночас, низький рівень мотивації може стати бар'єром для формування дослідницьких компетентностей (Постова, 2014 : 3).

Серед чинників формування дослідницьких компетентностей у студентів педагогічних спеціальностей важливими є когнітивні процеси, зокрема пам'ять, увага, логічне мислення та здатність до аналізу, значно впливають на успішність опанування дослідницьких методів. Здатність студента виявляти закономірності та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; аналізувати складні інформаційні масиви; інтерпретувати результати та робити узагальнення – є важливими передумовами розвитку дослідницьких навичок.

Особливу роль відіграє критичне мислення, яке дозволяє студентам оцінювати достовірність інформації, уникати когнітивних викривлень і формувати власні аргументовані висновки.

Дослідницькі вміння учені розглядають як більш високий, творчий рівень розвитку загально-навчальних умінь, оскільки дослідницькі вміння є сукупністю систематизованих знань, умінь, навичок особистості, поглядів і переконань, які визначають функціональну готовність здобувача освіти до творчого пошукового вирішення пізнавальних завдань (Жирська, 2015 : 2). Усвідомлене застосування дослідницьких умінь яскраво виявляється під час здійснення критичного аналізу інформації, відбору необхідного змісту для дослідницької діяльності.

Важливим є також рівень саморегуляції здобувачів вищої освіти, що визначає їхню здатність до планування, організації та контролю своєї діяльності в процесі дослідження. Основними аспектами саморегуляції виступають: вміння ставити дослідницькі цілі та визначати завдання для їх досягнення; здатність коригувати свою діяльність у відповідь на труднощі; самооцінку результатів та критичний аналіз власних помилок.

Формування дослідницьких компетентностей також залежить від індивідуальних особливостей здобувачів вищої освіти. Серед них: відкритість до нового досвіду, яке полягає у прагненні до нових знань, готовність змінювати уявлення на основі досліджень; наполегливість і стресостійкість – здатність долати труднощі в дослідницькій роботі; комунікативні навички (уміння ефективно презентувати результати досліджень, працювати в команді, аргументувати свою точку зору).

Висновки. Формування дослідницьких навичок у здобувачів вищої освіти педагогічних спеціальностей залежить від комплексу психологічних факторів, серед яких ключовими є мотивація, когнітивні здібності, рівень саморегуляції, особистісні характеристики. Усвідомлення цих факторів та їх врахування в освітньому процесі дозволить підвищити ефективність підготовки майбутніх педагогів, сприяючи їхній науковій активності та професійному зростанню.

Список використаних джерел

1. Грудинін Б.О. Дослідницька компетентність учнів старших класів у процесі навчання фізики: теорія і практика : *монографія*. Харків, 2017. 421 с.

2. Жирська Г.Я. Шляхи формування дослідницької компетентності школярів у процесі біологічної освіти. *Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди*. 2015. Вип. 37. С. 104–113.

3. Постова К.Г. Психологічні умови розвитку дослідницьких здібностей обдарованих учнів : *монографія*. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. 96 с.

4. Про затвердження Стандарту спеціалізованої освіти наукового спрямування Наказ МОН № 1303. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1303729-19#Text>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

В.В. Кравців

аспірантка, Херсонський державний університет,
Херсон, Україна

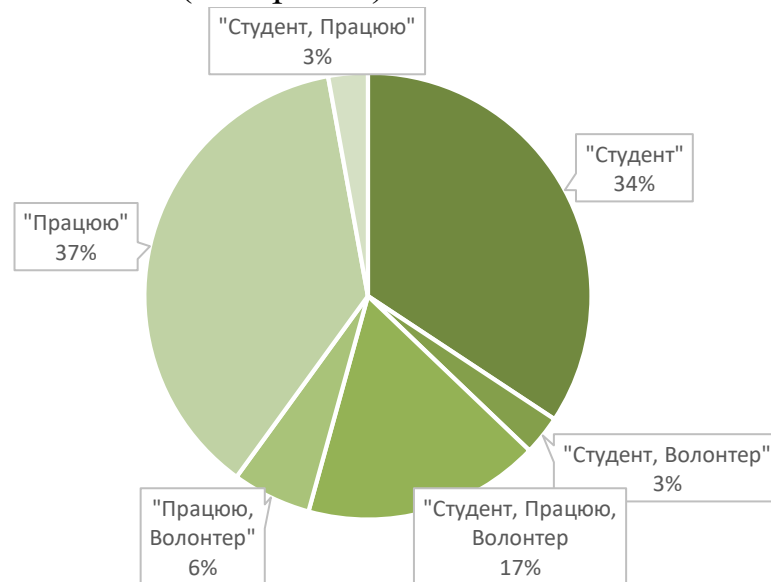
Науковий керівник: **Н.І. Тавровецька**
кандидат психологічних наук, доцент,
Херсонський державний університет,
Херсон, Україна

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ І ФОРМ СУСПІЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СЕРЕД ЖІНОК МОЛОДОГО ВІКУ

У період повномасштабного вторгнення, багатьом особам довелося адаптуватися до нових умов діяльності. Потреба пришвидшення адаптивних процесів набула нової значущості, а чинники, що впливають на це, потрібно досліджувати. Дослідження суспільної активності як частину концепту соціалізації досліджували низка науковців, яких зазначає у власному дослідженні В. Янкін, вказуючи, що соціальна активність і формування духовних цінностей протягом онтогенезу особистості має відбуватися паралельно, що уможливить ефективну соціалізацію (Янкін, 2014 : 110). Також про значення соціальної активності і духовного потенціалу для соціалізації особистості зазначає у власному дослідженні В. Лаппо, яка зазначає, що виховання духовних цінностей у особистості підвищує рівень соціального оптимізму і розвиває соціально-культурну активність людини (Лаппо, 2015 : 49). Розширюючи уявлення про соціальну активність як соціалізацію особистості В. Радул зазначив, що онтогенез особистості відбувається через її зовнішню активність, що полягає в активності серед суспільства (Радул 2010 : 411). Можемо висновувати, що дослідження взаємозв'язку розвитку духовного потенціалу з рівнем соціальної активності особистості, розширить уявлення щодо можливостей соціалізації відповідно адаптації. **Метою** дослідження є виявлення зв'язків між механізмами духовного потенціалу і формами суспільної активності особистості. Більшість внутрішньо переміщених осіб чи осіб, що є переселенцями є жінки, тому результати дослідження цієї категорії населення є особливо значущими за таких умов.

З метою дослідження актуальної ситуації рівня духовного потенціалу особистості і форм суспільної активності серед жінок

юнацького і молодого віку, було використано методику «Духовний потенціал особистості – 2» (Помиткін, 2013 : 113), і методику «Форми активності» (за І. Семків). Проведено дослідження в якому брали участь жінки (15-16 років) 2 осіб, юнацького віку 11 осіб (17-20 років) і 20 осіб віку ранньої зрілості (21-29 років) і 3 особи середнього віку (30-42 роки). Серед досліджуваних виявлено різні категорії осіб з властивими їм видам основної зайнятості (див. рис. 1).

Рис.1. Види основної зайнятості серед представниць вибірки досліджуваних

На основі такого розподілу можемо стверджувати, що серед опитуваних жінок є особи, що знаходяться на різних етапах соціалізації, представляючи студентську, професійну, і волонтерську спільноту. Можемо стверджувати, що серед досліджуваних 63 % осіб працюють, 57 % є студентками і 26 % осіб є волонтерками, на основі цього ми можемо стверджувати, що тенденція до працевлаштування є високою серед цієї вибірки, попри їх додаткову зайнятість з навчання чи волонтерської діяльності. Цю тенденцію зазначають М. Сидоров і О. Олійник, вказуючи те, що з поглибленням економічної і фінансової криз в Україні, зумовлене перебудовою економіки на військовий лад, посилює тенденцію до поєднання молоддю навчальної і трудової діяльності, а також посилюється тенденція до пошуку ними нових джерел доходу (Сидоров, 2015 : 268).

На основі результатів дослідження з методики «Духовний потенціал – 2» (Помиткін, 2013 : 113) досліджено рівень розвитку духовного потенціалу серед представниць вибірки (див. табл. 1) і окремих його механізмів.

Відповідно до результатів методики, більшості досліджуваним приманний середній рівень механізмів духовного потенціалу так і самого показнику загалом, що може свідчити про те, що досліджувані здійснюють роботу над вдосконаленням власної поведінки і життєдіяльності і це призводить до певних результатів у їх характері, відносинах з іншими і світогляді (Помиткін, 2013 : 63).

Таблиця 1

Показники середнього значення результатів вибірки зі шкал методики «Духовний потенціал -2» (за Е. Помиткіним)

Назви шкал	Ідентифікація	Децентрація	Рефлексія	Трансценденція	Усвідомлення буттєвої єдності	спілкування	Спрямованість	Характер	Самосвідомість	Інтелект	Досвід	Психофізіологія	Загальний результат
Середнє значення	8,9 (с.р.)	9,9 (с.р.)	8,9 (с.р.)	9,2 (с.р.)	8,1 (с.р.)	7,1 (с.р.)	6,6 (с.р.)	6 (с.р.)	6,2 (с.р.)	7,7 (с.р.)	6,4 (с.р.)	5,1 (с.р.)	44,9 (с.р.)

Примітки. Де, (с.р.) – середній рівень показника

На основі методики «Форми активності» І. Семків досліджено рівень певної громадянської активності. Методика містить запитання, що досліджують різні види суспільної активності:

- Робоча активність – запитання про працевлаштованість опитуваного;
- Політична активність – чи опитуваний бере участь в певній політичній активності;
- Вузівська активність – щодо активної участі опитуваних у діяльності, яку організовує заклад освіти;
- Розважальна (відпочинкова) активність – запитання щодо частоти розваг опитуваних на дискотеках, зустрічах з друзями, відвідувань днів народжень і прогулянок, та т. п.;
- Побутова активність – щодо побутових обов’язків опитуваних;
- Релігійна активність – запитання щодо частоти участі опитуваних в заходах, організованих релігійними громадами;
- Регіональна активність – щодо активності опитуваного, спрямованої на покращення умов проживання, організації розважальних заходів за місцем проживання та ін.

- Культурна активність – запитання стосовно частоти відвідування концертів, фестивалів; поїздок з культурно-пізнавальною метою; зустрічей з відомими людьми; читання фахової і художньої літератури, преси;
- Інформаційна активність – щодо активності і частоти з опрацювання продукції ЗМІ (засобів масової інформації);
- Організаційна активність – запитання щодо того чи бере участь опитуваний у громадських організаціях;
- Волонтерська активність – запитання, де опитуваний може обрати характерні для нього в теперішньому чи минулому види волонтерської діяльності.

Відповідно до результатів методики (див. табл. 2) встановлено, що більшості досліджуваних властивий середній рівень активності, проте для представниць цієї вибірки характерний високий рівень релігійної активності, низький рівень з регіональної, культурної і організаційної активності, на основі чого можемо зробити припущення, що серед досліджуваних можуть бути представники релігійних громад. Показники зі шкал «Робоча активність», «Вузівська активність» і «Волонтерська активність» мають середнього рівня результат, що підтверджує вказаний досліджуваними відсоток з притаманної їм основної зайнятості.

Таблиця 2

Показники середнього значення результатів вибірки зі шкал методики «Форми активності» (за І. Семків)

Назви шкал	Робоча активність	Політична активність	Вузівська активність	Розважальна (відпочинкова)	Побутова активність	Релігійна активність	Регіональна активність	Культурна активність	Інформаційна активність	Організаційна активність	Волонтерська активність	Загальний показник
Середнє значення	2,9 (с.р.)	12,8 (с.р.)	12,8 (с.р.)	9,3 (с.р.)	6,8 (с.р.)	10,3 (в.р.)	4,9 (н.р.)	5,3 (н.р.)	12,9 (с.р.)	18,3 (н.р.)	14,6 (с.р.)	103,9 (с.р.)

Примітки. Де, (н.р.) – низький рівень показника; (с.р.) – середній рівень показника; (в.р.) – високий рівень показника

Здійснено кореляційний аналіз на основі результатів опитуваних між вимірюваними показниками методик. Кількісні показники взаємозв'язку між значеннями опитуваних, подано в таблиці (див. табл. 3), де розглянуто кореляційні зв'язки різної сили: середньої і великої.

Прямий середньої сили кореляційний зв'язок виявлено між шкалами «Розважальна активність» і «Спрямованість», що свідчить про те, що чим вищим буде рівень пошуку особистістю шляхів і можливостей з духовного зростання, тим більшим буде рівень її зустрічей з друзями, відвідувань днів народжень, прогулянок, і навпаки: більше відпочивальної активності уможливилюватиме зростання пошуків ціннісних орієнтацій і сенсів. Це може свідчити про те, що особистість може зростати духовно через вплив на неї її друзів і навколишнього оточення.

Прямий середньої сили кореляційний зв'язок виявлено між шкалами «Розважальна активність» і «Інтелект», що свідчить про те, що чим більше особистість має часу на прогулянках, з друзями, на різних приурочених вечірках, тим більше вона матиме потенціалу роботи власних психічних процесів (уяви, мислення, пам'яті) і активність їх використання під час аналізу проблем, подій життя і власної поведінки. На основі цього висновуємо, що розважальна активність має корисний вплив на особистість, відновлюваний, за якого покращуються психічні функції. Такого ж висновку дійшов Ю. Ярмоленко, зазначивши, що відпочинкова діяльність уможливлює відновлення психічних ресурсів особистості (Ярмоленко, 2023 : 250).

Таблиця 3

Кореляційний аналіз результатів вибірки

Шкали методики «Форми активності» (за І. Семків)	Шкали методики «Духовний потенціал – 2» (за Е. Помиткіним)			
	Децентрація	Спілкування	Спрямованість	Інтелект
Розважальна активність			0,519**	0,466**
Релігійна активність	0,466**	0,516**	0,534***	0,446**
Волонтерська активність		0,432**		

Примітки. Де, при $p \leq 0,05$ - *(0,329) слабкої сили кореляційний зв'язок; $p \leq 0,01$ - **(0,424) середньої сили кореляційний зв'язок; $p \leq 0,001$ - *** (0,525)

Виявлено прямий середньої сили кореляційний зв'язок між вимірюваними показниками «Релігійна активність» і «Децентрація», що

може свідчити про те, що чим більше духовний потенціал особистості реалізовується через ставлення до навколишніх: через допомогу тим, хто потребує, спрямованості на людей, добробут, турботу, беручи активну участь у їх житті; то тим більшим буде прояв релігійної активності серед представників вибірки. Отримані результати можуть бути пов'язані з тим, що для опитуваних, в середньому, характерний високий рівень релігійної активності, що спонукає до продовження дослідження, з порівнянням опитуваних з різним рівнем релігійної активності.

Прямий середньої сили кореляційний зв'язок виявлено між шкалами «Релігійна активність» і «Спілкування», що може свідчити про те, що більший прояв релігійної активності в житті особистості, то тим більшим вона буде ділитися з іншим про власні духовні знання, досвід і надаватиме духовну допомогу тим, хто потребує. Висновуємо, що це може свідчити про те, що у представників з високою релігійною активністю буде багато можливостей для спілкування про події з їх духовної сфери життя, це твердження розкриває А. Мельникова, досліджуючи релігійну активність сучасної молоді, зазначаючи, що більша половина досліджуваних мають можливості для неформального спілкування з іншими вірунами (Мельникова : 280).

Прямий великої сили кореляційний зв'язок виявлено між показниками «Релігійна активність» і «Спрямованість», що може свідчити про те, що чим більше особистість займається пошуком шляхів і можливостей з духовного зростання, і чим більше це відображатиметься на її ідеалах і цінностях, тим вищим буде рівень її релігійної активності і навпаки. Можемо припустити, що цей пошук опитувані можуть здійснювати під час притаманної їм релігійної активності.

Середньої сили прямий кореляційний зв'язок виявлено між показниками «Волонтерська активність» і «Спілкування», що може свідчити про те, що чим більшим буде рівень волонтерської активності серед опитуваних, тим більше особистість буде ділитися щодо власних духовних знань, досвіду, і надаватиме духовну допомогу іншим. Можемо зробити припущення, що збільшення волонтерської активності, уможливорює збільшення можливостей для поширення інформації про власне духовне зростання, серед опитуваних. Таке ж припущення робить Л. Глинська, досліджуючи позакультові практики, зазначаючи, що діяльність, яку виконують віряни для суспільства є

ефективним способом місіонерської діяльності, тобто має на меті оновлення релігійної громади і її поповнення (Глинська, 2019 : 55).

На основі результатів дослідження взаємозв'язку між показниками суспільної активності і механізмів духовного потенціалу серед опитуваних жінок, різних вікових категорій, можемо стверджувати, що суспільна активність зростає з розвитком певних структурних компонентів і механізмів духовного потенціалу (децентрація, спілкування, спрямованість і інтелект). Висновуємо, що можливість особистості до духовного зростання, можливості щодо того аби ділитися про те, як це відбувається і нові варіанти щодо можливостей з покращення рівня духовного потенціалу збільшуватиме рівень громадської активності серед жінок, а тому покращуватиме ефективність з соціальної адаптації. Продовженням цього дослідження може стати вивчення показників серед представників суспільства з різним рівнем релігійної активності аби досягти нормального розподілення результатів і досягнення об'єктивного відображення ситуації українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Глинська Л., Манойленко Д. Роль позакультових практик християнських церков у соціокультурному середовищі міста. *Соціологічні студії*. 2019. Вип. 1(14), С. 53-59. Режим доступу : Погляд на роль позакультових практик християнських церков у соціокультурному середовищі міста

2. Лаппо В. Методологічне підґрунтя формування духовних цінностей як пріоритетного чинника соціальної активності студентської молоді. *Науковий вісник мелітопольського державного педагогічного університету. Сер: Педагогіка*. 2015. № 1 (14)'. С. 44-50.

3. Мельникова А. Дослідження релігійної активності української молоді. *Theoretical methods and improvements of science : abstracts of VII International Scientific and Practical Conference*, с. Bordeaux, France, December 12-14, 2022. С. 279-282. Режим доступу : https://www.academia.edu/download/100731310/Theoretical_methods_and_improvement_of_science.pdf#page=279

4. Помиткін Е. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості : посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.

5. Радул В. Соціальна активність та самореалізація – фактори соціалізації особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр./Ін-т проблем виховання АПН України. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. Вип. 14, кн. I. С. 407-421

6. Сидоров М., Олійник О., Мраморнова О. Працюючі студенти: характер трудової зайнятості та його чинники. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. пр. Харків : Вип. 21, 2015, С. 267-273.

7. Янкін В. Соціальна активність як показник успішної соціалізації особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер: Психологія*. 2014, № 2(2). С. 108-110.

8. Ярмоленко Ю. Рекреація та її значення для людини. *Фізичне виховання та спорт в закладах освіти [Електронний ресурс] : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 27 квітня. 2023 року: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2023. С. 248-251.*

Т.Ю. Нікітіна

магістрантка 1 курсу спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна
Науковий керівник: **О.М. Чайковська**,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ НАМІРІВ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У сучасному суспільстві зростає попит на фахівців, здатних успішно планувати та реалізовувати власну кар'єру. Це зумовлює необхідність формування у молодого покоління активного і творчого підходу до питань професійного самовизначення, самоорганізації та самореалізації.

Питання професійного самовизначення особистості досліджували як українські, так і зарубіжні науковці, серед яких М. Афтон, А. Боднар, О. Василенко, А. Велика, В. Гладкова, Л. Гриценко, Л. Гуцан, О. Каденко, Дж. Кастілло, В. Лозовецька, Н. Ляховченко, О. Морін, З. Охріменко, О. Пархоменко, О. Перепелиця, В. Петрук, К. Рибалочка та інші.

Хоча наукові й практичні здобутки вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчали різні аспекти професійного розвитку особистості, мають значну цінність, варто зазначити, що питання формування професійних намірів старшокласників у сучасних умовах залишається недостатньо вивченим.

Дослідниці І. Щербакова та Г. Стадник розглядають професійне самовизначення як процес, що охоплює весь період професійної діяльності особистості – від формування професійних намірів до завершення трудової активності. На думку науковців, у професійному самовизначенні старшокласників ключову роль відіграють такі чинники, як покликання, готовність до праці, здатність ухвалювати рішення, особистісне самовизначення, мотиви, потреби та індивідуально-типологічні особливості особистості (Щербакова & Стадник, 2012).

На думку Ж. Вірної, професійний розвиток особистості складається з кількох етапів: первинний вибір професії; професійне самовизначення (включає формування професійних намірів і первинну орієнтацію в різноманітних сферах діяльності); професійне навчання; адаптацію до професійної діяльності; самореалізацію у праці. Вчена підкреслює, що процес професійного самовизначення охоплює весь період професійної діяльності людини – від моменту виникнення професійних планів до завершення трудового шляху (Вірна, 2003).

О. Ігнатович вважає, що провідною психологічною умовою професійного самовизначення особистості є стимулювання та актуалізація процесів формування її суб'єктивної картини світу, визначення соціальної позиції та засад світогляду. Цей процес активно відбувається на основі сформованих уявлень, що дозволяють особистості знайти своє місце в суспільстві. Він тісно пов'язаний із самореалізацією та виявляється у двох формах: зовнішній (як прагнення виділитися серед однолітків і підкреслити свою індивідуальність) та внутрішній (як бажання реалізувати свої здібності та потенціал) (Ігнатович, Татаурова-Осика & Шевенко, 2021).

Науковці у процесі професійного самовизначення зазвичай виділяють три ключові етапи: самопізнання, самовиховання та безпосереднє самовизначення. Завершення цього процесу передбачає формування позитивного ставлення до себе як до суб'єкта майбутньої професійної діяльності. Усвідомлений вибір професії можна вважати

індикатором сформованості професійного самовизначення (Рудь, 2005; Шевенко, 2020).

Висновки. Професійні наміри старшокласників є багатокомпонентним психологічним явищем, що формується під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Вони включають усвідомлення власних здібностей, інтересів, цінностей та прагнень, а також орієнтацію на соціально-економічні умови та очікування оточуючих.

Список використаних джерел

1. Вірна Ж.П. Основи професійної орієнтації. Луцьк : Вежа, 2003. 156 с.
2. Рудь Г.В. Формування життєвих перспектив у ранній юності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 24 с.
3. Психологія професійної діагностики та професійного консультування: практичний посібник / Ігнатович О.М., Татаурова-Осика Г.П., Шевенко А.М. ; за ред. О.М. Ігнатович. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 225 с.
4. Шевенко А.М. Виявлення та активізація особистісно-професійних ресурсів вчителя. *Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів* : матеріали VI наук.-практ. конф. 28 травня 2020 року / за заг. ред. О.Г. Романовського. Харків : НТУ «ХПІ», 2020. С. 355–362.
5. Щербакова І.М., Стадник Г.А. Психодіагностика професійного самовизначення особистості. Суми : Вид-во Сум ДПУ імені А.С. Макаренка, 2012. 324 с.

Dr Anna Śniegulska
Uniwersytet Rzeszowski

RODZINA HORYZONTEM WYCHOWANIA DO POKOJU

Koniec XX i początek XXI wieku to dla Europy okres szczególnie intensywnych przemian społeczno-kulturowych, politycznych i cywilizacyjnych, które w sposób zasadniczy wpłynęły na oblicze tej części świata. Postępujące procesy integracyjne, zainicjowane upadkiem muru berlińskiego, doprowadziły bowiem do ukształtowania nowej rzeczywistości

geopolitycznej, której podstawową cechą jest przenikanie tradycji, światopoglądów, obyczajów i stylów życia, a społeczeństwa stają się w coraz większym stopniu zróżnicowane pod względem etnicznym, narodowym, religijnym i kulturowym [Śniegulska 2010, Śniegulska 2019]. Dokonującym się przeobrażeniom towarzyszyły nadzieje wielu milionów ludzi na trwały pokój w tej części kuli ziemskiej.

Nowa Europa, wyrosła z pragnień budowania świata bez barier i podziałów, stać się więc miała miejscem bezkonfliktowego współistnienia różnych kultur i orientacji życiowych. Niestety, wydarzenia z 24 lutego 2022, zburzyły nadzieje na trwały pokój. Inwazja Rosji na Ukrainę uświadomiła, że pomimo licznych działań na rzecz pokoju, problematyka wojenna nie traci na aktualności. Przeciwnie, ze względu na los przyszłych pokoleń, stać się powinna przedmiotem dyskusji i refleksji pedagogicznej.

Czytelne stają się zatem uzasadnienia edukacji dla pokoju, traktowanej jako wychowanie do pokoju, do wzajemnego porozumienia i poszanowania godności każdego człowieka; jako proces przekazu wiedzy, umiejętności, kształtowania postaw oraz wartości, prowadzących do przeciwdziałania konfliktom i przemocy [za Mydłowska 2021].

Kształtowanie pokojowych postaw i przekonań, w tym tendencji do pokojowego rozwiązywania konfliktów, dokonuje się w podstawowych środowiskach socjalizacyjnych. Kluczowe znaczenie przypada jednak rodzinie, w której człowiek przychodzi na świat, i pod wpływem której rozwija się w pierwszych, najbardziej istotnych latach swojego życia.

Rodzina jest podstawowym i najbardziej znaczącym środowiskiem wychowawczym, środowiskiem egzystencji człowieka, z którym łączą go szczególnie silne i bogate związki oraz relacje osobowe. Stanowi ona przestrzeń rozwoju osoby ludzkiej, miejsce integralnego wychowania dziecka [Rynio, 2004], kształtowania się jego postaw i systemu wartości. Tym samym jest ona szkołą człowieczeństwa, w której dochodzi do wielowymiarowego rozwoju osoby [Opozda, 2012].

Środowisko rodzinne, oparte na personalistycznej normie miłości i odpowiedzialności, zapewnia właściwą atmosferę wychowawczą, i jak żadne inne, predysponuje do kształtowania u dzieci szacunku, przyjaźni, braterstwa i współdziałania, a także poszanowania praw i postaw innych osób. Poprzez dialog, wspólnotowe warunki życia, opiekę i wsparcie rozwija wrażliwość człowieka, kształtuje jego empatię i chęć niesienia pomocy innym.

W ten sposób rodzina staje się horyzontem kształtowania człowieka zarówno zdolnego do pokojowego współistnienia, jak i gotowego do

działania na jego rzecz. W tym kontekście wytycza ramy dla praktyki wychowawczej, w której zasadniczego znaczenia nabiera kształtowanie światopoglądu człowieka, bazującego na takich wartościach jak:

- uznawanie równości praw człowieka bez względu na np. kolor skóry, wyznanie, płeć, status społeczny,
- szanowanie godności każdego człowieka,
- porozumienie się bez przemocy z osobami myślącymi inaczej,
- unikanie zachowań wywołujących negatywne emocje, takich jak nienawiść czy strach, prowadzących do agresji,
- propagowanie tolerancji, gwarantującej każdemu prawo do samorealizacji oraz swobodnego wyrażania poglądów [Mydłowska 2021].

Reasumując, pokój na świecie, który warunkuje zdrowie, rozwój i szczęście, nie jest ludziom dany raz na zawsze. Jak pokazują wydarzenia z ostatnich lat, sytuacja na arenie międzynarodowej w każdej chwili może się diametralnie zmienić. Może dojść do wybuchu wojny, która niszczy, zabija, okalecza fizycznie, psychicznie, duchowo. Pustosząc świat, uświadamia konieczność edukowania ludzi do pokoju, czego zasadniczą płaszczyzną i kontekstem jest wychowanie w rodzinie.

Bibliografia

1. Mydłowska B. (2021). Wychowanie do pokoju jako ważna kategoria pedagogiki,

«Rozprawy Społeczne», Tom 15, Nr 3, 63-74.

2. Opozda D. (2012). Pedagogiczna wielowymiarowość rozwoju osób w rodzinie, w : M. Jeziorański, D. Opozda, A. Rynio (red.), Rodzina przestrzeni rozwoju osoby. Perspektywa pedagogiczna, Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 11-31.

3. Rynio A. (2004). Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II, Lublin: Wydawnictwo KUL.

4. Śniegulska A. (2019). Rodzina przestrzenią edukacji do międzykulturowości, «Horyzonty Wychowania», 18 (48), 2019, 33-42.

5. Śniegulska, A. (2010). Edukacja międzykulturowa wobec przemocy i zagrożeń współczesnego świata, w : М. Васків (red.), *Проблеми філології та культури : Україна – Польща*. Збірник наукових праць українських та польських вчених, Випуск 1. Кам'янець-Подільський, Національний університет імені Івана Огієнка, 153–159.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ І НАСИЛЛЯ

О.В. Шевчук

кандидат педагогічних наук,
викладач кафедри цифрових, освітніх та соціо-економічних
технологій,

Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»,
Кам'янець-Подільський, Україна

ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У сучасному освітньому середовищі проблема булінгу залишається однією з найгостріших, впливаючи на психологічний стан та успішність учнів. З розвитком цифрових технологій з'являються нові можливості для запобігання та протидії цьому негативному явищу. Використання спеціалізованих онлайн-платформ, мобільних додатків та інших цифрових інструментів дозволяє створити безпечне та підтримуюче середовище для всіх учасників освітнього процесу.

Одним із прикладів впровадження таких технологій є ініціатива Міністерства освіти і науки України, яке у жовтні 2024 року запустило платформу для анонімного та безпечного повідомлення про випадки булінгу в школах. Цей сервіс дозволяє учням та їхнім батькам оперативно інформувати адміністрацію закладу та, за потреби, правоохоронні органи про випадки цькування, забезпечуючи при цьому конфіденційність та швидкість реагування [1].

Крім того, на освітній онлайн-платформі Prometheus доступний безкоштовний курс «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти», який надає педагогам, батькам та учням практичні знання та навички для виявлення, запобігання та реагування на випадки булінгу. Цей курс сприяє підвищенню обізнаності та формуванню культури ненасильницької взаємодії в освітньому середовищі [3].

Використання цифрових технологій у боротьбі з булінгом не обмежується лише національними ініціативами. Міжнародні проекти, такі як «Школа без цькування», пропонують ресурси та програми для створення безпечного шкільного середовища, надаючи інструменти для вчителів, батьків та учнів у різних країнах [5].

У сучасному освітньому середовищі проблема булінгу набуває нових форм через активне використання цифрових технологій. Кібербулінг, або цькування із застосуванням електронних засобів, стає поширеним явищем, що вимагає впровадження ефективних цифрових рішень для його запобігання та протидії.

Одним із таких рішень є впровадження онлайн-платформ для анонімного повідомлення про випадки булінгу. У жовтні 2024 року Міністерство освіти і науки України запустило сервіс, який дозволяє учням та їхнім батькам безпечно інформувати адміністрацію школи та, за потреби, правоохоронні органи про випадки цькування. Цей інструмент забезпечує оперативне реагування на інциденти та сприяє створенню безпечного освітнього середовища [2].

У сучасному освітньому середовищі проблема булінгу набуває нових форм через активне використання цифрових технологій. Кібербулінг, або цькування із застосуванням електронних засобів, стає поширеним явищем, що вимагає впровадження ефективних цифрових рішень для його запобігання та протидії.

Одним із таких рішень є впровадження онлайн-платформ для анонімного повідомлення про випадки булінгу. У жовтні 2024 року Міністерство освіти і науки України запустило сервіс, який дозволяє учням та їхнім батькам безпечно інформувати адміністрацію школи та, за потреби, правоохоронні органи про випадки цькування. Цей інструмент забезпечує оперативне реагування на інциденти та сприяє створенню безпечного освітнього середовища [4].

Крім того, освітні онлайн-курси стають важливим елементом у підвищенні обізнаності щодо проблеми булінгу та методів його запобігання. Платформа Prometheus пропонує безкоштовний курс «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти», який надає педагогам, батькам та учням практичні знання для виявлення та подолання випадків цькування. Цей курс сприяє формуванню культури ненасильницької взаємодії та підтримки в освітніх закладах.

Важливим аспектом є також розробка мобільних додатків, які надають можливість учням отримувати психологічну підтримку та консультації в режимі реального часу. Такі додатки можуть містити інтерактивні поради, чати з психологами та ресурси для самодопомоги, що дозволяє своєчасно реагувати на прояви булінгу та надавати необхідну допомогу постраждалим.

Інтеграція цифрових технологій у стратегії запобігання та протидії булінгу відкриває нові перспективи для створення комфортного та безпечного освітнього простору, де кожен учень відчуває підтримку та захист.

Висновки. Цифрові технології відіграють ключову роль у формуванні безпечного освітнього середовища, забезпечуючи ефективні механізми запобігання та протидії булінгу. Завдяки онлайн-платформам, мобільним додаткам та освітнім ресурсам, учні, батьки та педагоги отримують доступ до необхідних інструментів для своєчасного виявлення, аналізу та подолання випадків цькування. Впровадження таких технологій не лише підвищує рівень обізнаності щодо проблеми булінгу, а й сприяє формуванню культури взаємоповаги та психологічної безпеки у навчальних закладах. Інтеграція цифрових рішень у систему освіти дозволяє не лише оперативно реагувати на прояви цькування, але й створює передумови для довготривалих змін у підходах до виховання толерантності та взаємодопомоги серед молоді.

Список використаних джерел

1. Повідомити про булінг у школі можна анонімно та безпечно онлайн. URL: <https://mon.gov.ua/news/povidomyty-pro-bulinh-u-shkoli-mozhna-anonimno-ta-bezpechno-onlain>
2. Повідомити про булінг у школі можна анонімно та безпечно онлайн. URL: <https://mon.gov.ua/news/povidomyty-pro-bulinh-u-shkoli-mozhna-anonimno-ta-bezpechno-onlain>
3. Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/protydiya-bulingu-v-osviti>
4. Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти. URL: <http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/2017/08/24/profilaktika-ta-podolannya-bulingu-u-zakladah-osviti>
5. Школа без цькувань. URL: <https://www.no-bully.org>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

dr Aneta Lew-Koralewicz

Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Pedagogiki

ZACHOWANIA TRUDNE OSÓB W SPEKTRUM AUTYZMU – UWARUNKOWANIA I PRZEJAWY

Zachowania trudne osób w spektrum autyzmu stanowią istotny problem dla współczesnych społeczeństw. Są jednym z objawów współwystępujących, które rzutują na funkcjonowanie zarówno osób z ASD, jak i dobrostan ich rodziców oraz środowisko szkolne (Suchowierska i in., 2012).

Celem wystąpienia jest przedstawienie problemów behawioralnych, które mogą występować u osób z autyzmem, oraz omówienie ich mechanizmów i wpływu na codzienne funkcjonowanie zarówno uczniów jak i środowisk, w których oni przebywają.

Do głównych rodzajów zachowań trudnych należy zaliczyć zachowania agresywne, autoagresywne jak również autostymulacyjne, które można badać za pomocą Inwentarza Problemów Behawioralnych (BPI-S) (Lew-Koralewicz i in., 2024). Przykładami zachowań agresywnych, skierowanych na osoby w otoczeniu są: uderzanie, kopanie, szarpanie czy gryzienie (Matson & Cervantes, 2014). Z kolei zachowania autoagresywne, związane z zadawaniem bólu samemu sobie, to na przykład uderzanie głową, gryzienie siebie, uderzanie dłońmi (Richards i in., 2012). Do zachowań stereotypowych, często występujących u uczniów w spektrum autyzmu, należą machanie rękami, klaskanie, kiwanie się w tył i przód, wprowadzanie ciał lub przedmiotów w ruch wirowy, a także wokalizowanie, powtarzanie dźwięków słów czy fraz (Wilke i in., 2012).

Zachowania trudne w przebiegu autyzmu uwarunkowane są wieloczynnikowo, co wiąże się z charakterystyką kliniczną zaburzenia. Omówione zostaną uwarunkowania zachowań trudnych związane z deficytami w komunikacji, problemami w odbiorze bodźców sensorycznych, lękiem, nietolerancją niepewności, a także trudnościami w regulacji emocji. Ponadto, wskazane zostaną zalecenia dotyczące pracy z osobami w spektrum autyzmu w kontekście diagnozy funkcjonalnej problemów behawioralnych (Leader & Mannion, 2016). Wystąpienie ma na celu zwiększenie świadomości na temat wyzwań związanych z trudnymi zachowaniami oraz promowanie podejścia opartego na analizie funkcjonalnej w celu

efektywnego wspierania osób w spektrum autyzmu i ich otoczenia w radzeniu sobie z problemami behawioralnymi. Poznanie indywidualnych uwarunkowań i potrzeb osób w spektrum przyczyni się do budowania bezpiecznego i wspierającego środowiska, które umożliwi im optymalne funkcjonowanie.

Bibliografia

1. Leader, G., & Mannion, A. (2016). *Challenging Behaviors* (ss. 209–232). https://doi.org/10.1007/978-3-319-27171-2_12
2. Lew-Koralewicz, A., Łaba-Hornecka, A., & Gagat-Matuła, A. (2024). Behavior Problems Inventory-Short Form – the Polish Adaptation and Validation. *International Journal of Special Education*, 39(2), 114–125. <https://doi.org/10.52291/ijse.2024.39.26>
3. Matson, J. L., & Cervantes, P. E. (2014). Assessing aggression in persons with autism spectrum disorders: An overview. *Research in Developmental Disabilities*, 35(12), 3269–3275. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2014.08.004>
4. Richards, C., Oliver, C., Nelson, L., & Moss, J. (2012). Self-injurious behaviour in individuals with autism spectrum disorder and intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 56(5). <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2012.01537.x>
5. Suchowierska, M., Ostaszewski, P., & Bombel, P. (2012). *Terapia behawioralna dzieci z autyzmem*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
6. Wilke, A. E., Tarbox, J., Dixon, D. R., Kenzer, A. L., Bishop, M. R., & Kakavand, H. (2012). Indirect functional assessment of stereotypy in children with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6(2), 824–828. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2011.11.003>

Л.В. Пастух

кандидатка психологічних наук,

Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
Хмельницький, Україна

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Війна з російською федерацією, в стані якої зараз знаходиться наша країна, є важким випробуванням не лише для військових, але й для всіх без виключення дорослих громадян України, і дітей, які можуть

відчувати її наслідки впродовж усього подальшого свого життя. Особливо вразливими до впливу війни є діти з психофізичними порушеннями, які зазнали ще більших страждань через зміни, що привнесла в їх життя війна.

За період війни, через об'єктивні обставини, заклади, інституції підтримки дітей з особливими освітніми потребами змушені були змінити обсяги і форми роботи. В цих умовах ще більше загострилася значущість ролі батьків щодо розвитку, адаптації, соціалізації дітей із ООП.

Науковці одностайні в тому, що добробут дитини залежить від того, наскільки позитивною, ресурсною є сімейна атмосфера. Діагноз діти зазвичай сприймають через уявлення батьків. Якщо це залишається непережитою трагедією, обмеженням для батьків, малюк чи підліток так само сприйматиме. Якщо родина враховує потреби дитини, але живе повноцінно, так само почуватиметься й вона.

В умовах війни збільшилося напруження, переживання різноманітних стресів, тривожності і депресивних станів у батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку і загострилася потреба в психолого-педагогічній підтримці для формування адекватних взаємовідносин з іншими членами сім'ї та дитиною.

Все вищезначене засвідчує актуальність дослідження питань особливостей співпраці педагогів з батьками, забезпечення системності надання підтримки сім'ям, які виховують дітей з ООП.

Мета статті – поглибити розуміння важливості співпраці педагогів з батьками дітей з ООП, розглянути підходи до мети, завдань, змісту, напрямів, форм, методів психолого-педагогічної підтримки сімей дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчив, що питання співпраці між закладами освіти та батьками дітей з ООП, або особами, які їх замінюють, були та залишаються постійним об'єктом досліджень та дискусій науковців та практиків.

Проблеми взаємодії закладів освіти та родин, в яких виховуються діти з особливими освітніми потребами, у формуванні особистості школярів висвітлені у працях В. Засенка, В. Бондаря, О. Гаяш, О. Кас'яненко, Л. Прохоренко, В. Шевченко, І. Яковенко та ін. (Тороп, 2022: 2).

Науковці І. Бех, О. Дмитрієва, І. Омельченко, О. Шадюк та інші зауважують, що важливим чинником, який впливає на формування та

розвиток особистості дітей з особливими освітніми потребами, є системна співпраця між педагогічними працівниками та батьками, що виховують дітей з ООП.

Узагальнення нормативно-правових документів та наукових публікацій з означеної проблематики дає можливість констатувати, що метою співпраці педагогів з батьками дітей з ООП в умовах сучасних викликів, спричинених війною є:

- підвищення особистісних ресурсів батьків;
- підвищення психолого-педагогічної компетентності, виховного потенціалу батьків.

У співробітництві з батьками дітей з ООП практичні психологи, соціальні педагоги, класоводи, класні керівники, вчителі-предметники, інші педагогічні працівники мають зосередити увагу на реалізації таких завдань:

- допомогти сформувати адекватні взаємостосунки між батьками, іншими членами сім'ї та дитиною з вадами психофізичного розвитку;
- інформувати батьків про потенційні можливості дитини, її перспективи у різних аспектах життя;
- створити умови для активної участі батьків у вихованні та навчанні дитини;
- навчити батьків прийомам організації навчальної діяльності дитини.

Щодо основних напрямів діяльності педагогічних працівників з питань надання підтримки батькам дітей з ООП, то вона має бути спрямована на створення психологічно безпечного освітнього середовища для дітей з психофізичними порушеннями;

- встановленні контакту і формуванні довірливих партнерських стосунків;
- включенні батьків дітей з ООП у колектив інших батьків класу; безперервній взаємодії та обміні інформацією з батьками щодо навчання, виховання, інтересів і особистісних якостей дитини з ООП;
- залученні батьків до участі в розробці ІПР, індивідуальних навчальних планів, у процес навчання і виховання загалом, а також у позакласні заходи;
- налагодженні ефективної співпраці з іншими членами команди психолого-педагогічного супроводу; розробці спільно з іншими фахівцями загальних рекомендацій щодо особливостей розвитку,

навчання і виховання дітей, які допоможуть батькам почуватися вдома і в класі зручніше та впевненіше;

- участь батьків дітей з ООП у розробці портфоліо дитини;
- забезпеченні закладом освіти умов для психолого-педагогічної підтримки сімей, що виховують дітей з ООП.

Особливо важливою у наданні підтримки сім'ї, де виховується дитина з ООП є роль психолога.

Психологічну підтримку батьків С. Конопляста та Т. Сак розглядають як систему заходів, спрямованих: на зменшення емоційного дискомфорту в родині у зв'язку із захворюванням дитини; підтримку впевненості батьків у можливостях дитини; формування у них адекватного ставлення до проблем дитини; підтримку адекватних батьківсько-дитячих стосунків і стилів сімейного виховання (Конопляста, 2010 :2010).

Науковці зауважують, що напрацьовуючи модель системи психолого-педагогічної підтримки батьків необхідно акцентувати їх увагу на тому, що. на виховну ефективність особистісного розвитку дитини з особливими потребами впливають такі чинники:

- знання батьками психології дитини;
- вірна оцінка її індивідуальних якостей та можливостей;
- оптимальний емоційний відгук на поведінкові реакції дитини;
- вибір способу взаємодії з дитиною, який найкраще відповідає її індивідуальним особливостям;
- емоційна стабільність батьків.

Ці питання важливо опрацьовувати, використовуючи різні форми співпраці і комунікації з батьками (індивідуальні консультації, групові зустрічі, семінари, тренінги, батьківські збори та ін., а також цифрові платформи: електронна пошта, месенджери, соціальні мережі).

Кожна з цих форм співпраці має свої переваги та обмеження. Індивідуальні консультації та тренінги демонструють найвищу ефективність завдяки персоналізованому підходу та активному залученню батьків. Групові зустрічі та семінари також важливі для обміну досвідом і отримання нових знань, тоді як батьківські збори слугують важливим каналом комунікації, хоча їхня продуктивність може бути нижчою. Важливо використовувати комбінацію цих форм для максимальної підтримки батьків і дітей.

Аналіз теоретико-практичних доробків з питань навчання і розвитку дітей з ООП дає підстави стверджувати необхідність

донесення через різні форми співпраці такі основні рекомендації для батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку:

1. Ніколи не жалійте дитину через те, що вона не така ,як усі.
2. Проявляйте дитині свою любов та увагу, однак не забувайте про інших членів родини, які теж її потребують.
3. Не дивлячись ні на що, зберігайте позитивне ставлення та уявлення про свою дитину.
4. Організуйте свій побут так, щоб ніхто в сім'ї не відчував себе жертвою, відмовляючись від свого особистого життя
5. Не відгороджуйте дитину від обов'язків і проблем. Вирішуйте всі справи разом з нею.
6. Слідкуйте за своєю зовнішністю. Дитина повина пишатися Вами.
7. Не бійтеся в чомусь відмовити дитині з ООП, якщо вважаєте її вимоги надмірними.
8. Частіше розмовляйте з дитиною. Пам'ятайте, що ні телевізор, соц.мережі, комп'ютер не замінять їй Вас.
9. Не обмежуйте дитину в спілкуванні з ровесниками.
10. Частіше звертайтеся за порадами до педагогів, психологів.
11. Спілкуйтеся з родинами де є діти з ООП. Діліться своїм досвідом, переймайте чужий.
12. Пам'ятайте, що дитина коли-небудь подорослішає і їй доведеться жити самотійно. Готуйте її до самотійного життя. Говоріть з нею про майбутнє.

Висновки. Психолого-педагогічна підтримка батьків дітей з особливими освітніми потребами це насамперед, актуалізація їх батьківських ресурсів, розвиток здатності та спроможності розв'язувати проблеми; формування позитивних установок батьків щодо можливостей дитини; формування відповідальної батьківської позиції.

Список використаних джерел

1. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія : навч. посібник / за ред. М.К. Шеремет, Київ : Знання, 2010. 293 с.
2. Тороп К.С. Співпраця між школою та батьками як чинник ефективного навчання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами : шляхи розбудови.*, 1(22), 146-160. <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i22.226>

А.В. Сімко

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри логопедії та спеціальних методик,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

О.І. Добрянська

магістрантка 1 курсу спеціальності 016 Спеціальна освіта. Логопедія,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У НЕМОВЛЕНЄВИХ ДІТЕЙ

Комунікація – це вступ в контакт з навколишнім світом, проявлення інтересу до нього, спільне з іншими людьми вплив на світ і його формування через діалог. Дослідження, які проводилися показали, що дитина вже від народження є компетентним комунікативним партнером. На ранньому етапі розвитку немовля здатне до спілкування в набагато більшому ступені, ніж передбачалося раніше. Батьки інтуїтивно пристосовуються до спроб дитини спілкуватися, повільно відтворюють прості репліки в очікуванні її відгуку, спостерігають і терпляче повторюють, підкріплюючи сказане відповідними жестами та мімікою. Крім того, батьки наслідують рухам дитини, забезпечуючи з ним зворотній зв'язок (Белова, 2004).

На ранніх етапах онтогенезу спілкування має особливо велике значення для розвитку особистості дитини. Поведінка, діяльність і ставлення дитини до світу і самого себе значною мірою визначається її спілкуванням з дорослими. Як підмічав Д. Ельконін, дитина – це завжди дві людини: вона і дорослий. Сучасні дослідження поведінки немовлят (Запорожець, Лісіна, & Ельконін) показали, що в перші дні після народження діти не виявляють потреби у спілкуванні з дорослими. Це свідчить про те, що потреба у спілкуванні не природжена, а формується в процесі взаємодії з дорослим.

Мовленнєва діяльність і взагалі спілкування як діяльність, зокрема, є таким самим видом діяльності, як продуктивна та пізнавальна діяльність, вона має в психологічному відношенні таку саму принципову організацію. Так само може розглядатися як з точки зору

об'єктивного результату та соціальної організації. Мовленнєва діяльність може трактуватися не тільки в плані психології спілкування, а й як соціальна взаємодія.

Розвиток мовлення є вирішальним чинником для розвитку майже всіх інших функцій у дітей, і, чим раніше буде діагностовано будь-які проблеми чи відставання, тим краще для подальшого розвитку дитини. Діагноз – «аутизм» або «розлад аутичного спектра» може бути однією з причин відставання дитини в мовленнєво-комунікативному розвитку. Існує безліч інших причин, що також можуть впливати на мовленнєвий розвиток дитини, але тут мова йтиметься про комунікативні навички у дітей з аутизмом та використання альтернативних форм комунікації, що слугують для підтримки та розвитку останніх.

Регулярні і передбачувані відповіді на сигнали малюка установлюють ранній діалог батьків і дитини. Діти засвоюють, що спілкування – це добре, у них складається розуміння, що завершальні дії дозволяють управляти поведінкою оточуючих. Це в свою чергу спонукає дитину до багаторазового повторення дій, перелік яких розширюється з віком. У перший рік життя дитина вчиться брати предмети і маніпулювати ними. Поступово вона включається в соціальну взаємодію і управляє поведінкою комунікативних партнерів, ускладнюючи власну поведінку. На другому році життя з метою встановлення контакту та управління поведінкою оточуючих дитина користується мовою, яка починає набувати все більшого значення. Діти впорядковують повсякденний досвід, наслідують біологічним і соціальним цілям, в результаті чого звертаються до символічного відображення предметів і все більш абстрактним категоріям (Сімко, 2024). Основним засобом самовираження виступає мова. Володіння мовою дозволяє планувати, логічно мислити, спілкуватися з іншими людьми (Воробйова, 2007).

Тяжкість і численність психофізичних порушень негативно впливають на можливості самовираження дитини. Так, фізична недостатність при дитячому церебральному паралічі обмежуються формування експресивних рухів (міміка, рухи очей, вказівні жести), викликає проблеми, пов'язані з прийомом і ковтанням їжі. В силу відсутності контролю за рухами органів артикуляційного апарату діти з працею відтворюють окремі звуки і склади. Як результат – їх комунікативні спроби часто не помічаються або неправильно тлумачаться. Рухові порушення обмежують можливості зорового

сприйняття джерел звуків навколишнього світу, що розташовуються поза увагою дитини, а також орієнтовно-дослідницьку діяльність.

Інформацію про об'єкти, їх властивості та призначення діти засвоюють завдяки допомозі дорослих. Однак багато з того, що становить зміст розвитку в певному віці, з ними не обговорюється і не розглядається.

Комунікативні сигнали дитини неоднозначні і тому тяжко інтерпретуються батьками. Не отримуючи достатнього відгуку на власні зусилля, батьки губляться і починають зводити взаємозв'язок з ним до мінімуму, уникати його. В кінцевому підсумку дитина не в повній мірі отримує необхідні для розвитку стимули (Сімко, 2024).

Діти рано засвоюють, що їх комунікативні сигнали не завжди знаходять розуміння і адекватне підкріплення з боку близького оточення. Розуміння того, що своїм комунікативною поведінкою вони можуть управляти навколишнім світом, що не складається. Багаторазові без результатні спроби спілкування все більше переконують їх у власній неможливості реалізації інтерактивної і комунікативної компетенції. Діти усвідомлюють, що бажання і потреби не можуть бути задоволені через недиференційованого, неточного їх вираження, що провокує крайню бездіяльність. З плином часу така людина стає все більш розчарованою, втрачає віру в свої сили і не може досягти багатьох життєвих цілей (Crystall, 1969).

В силу значних обмежень вербальної комунікації дитина виявляється у великій залежності від своїх комунікативних партнерів. Батькам і особам з найближчого оточення дитини доводиться важко, оскільки вони не розуміють його комунікативні сигнали. Дуже складно запропонувати дитині що-небудь, відповідним його потребам і інтересам. Неясність дитячих реакцій, недостатність комунікативної ініціативи і спрямованості уваги вселяють в них невпевненість. Поряд з тяжкістю психофізичного порушення комунікативну поведінку дитини визначається стратегією поведінки дорослих. Одні – інтенсивно взаємодіють з дитиною, адресуючи йому всілякі питання; інші – звертають мало уваги на його спроби до спілкування. Але більшість батьків все ж вчаться розрізняти комунікативні сигнали своєї дитини, і не дивлячись на численні труднощі, вибудовує задовільну комунікацію (Кочерган, 2008).

Поведінка найближчого оточення може як стимулювати розвиток комунікативної компетенції дитини, так і гальмувати його.

Батьки інтуїтивно інтерпретують потреби і інтереси дитини, що є важливою передумовою продуктивної і задовільної комунікації. Необхідно, щоб інші особи також мали уявлення про актуальний рівень розвитку дитини, фактичне розумінні мови. Вивчення когнітивних і комунікативних здібностей зовсім або майже не розмовляючих дітей, особливо з важкими фізичними обмеженнями, вкрай важко і вимагає уважного спостереження і диференційованої оцінки (Сімко, 2024).

Висновки. Комунікація спирається на надзвичайно важливі цілі – взаєморозуміння і взаємодію та могутній мотив – потребу у соціалізації. Без комунікації неможливе існування суспільства і, відповідно, життя індивіда. Якщо немає мотиву і мети, ми надаємо перевагу мовчанню, намагаємось обійтися без комунікації, якщо можемо обійтися без чужої допомоги. Безумовно, мова має і інші функції, наприклад, когнітивну (функцію пізнання: в словах накопичені наші знання про світ), естетичну (нам може подобатися вірш навіть безвідносно до його змісту) та інше. Але ці функції мови вторинні, вони є похідними від комунікативної або супроводжують її.

Список використаних джерел

1. Белова А.Д. Комунікативні стратегії і тактики : проблеми систематики. Мовні і концептуальні картини світу. Київ : 2004. Вип. 10. С. 11–16.
2. Воробйова Л. Основи психолінгвістики. Рівне : 2007. 192 с.
3. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник, 3-тє видання. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 464 с.
4. Сімко А.В. Альтернативна комунікація. Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2024. 144 с.
5. Crystall D. Prosodic Systems and Intonation in English. Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge : Cambridge University Press, 1969. 392 p.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

Ю.О. Азарова

аспірант лабораторії психології особистості ім. П.Р. Чамати,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України,
Київ, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЕОРІЇ ТРИВОГИ З. ФРОЙДА У СТРУКТУРНОМУ ПСИХОАНАЛІЗІ Ж. ЛАКАНА

Тривога – це особливий емоційний стан, який характеризує тривала напруга і занепокоєння. Тривога визначає негативно забарвлене переживання, що викликано очікуванням неприємних подій. Тривога мобілізує психічні сили та ресурси організму для подолання складної або небезпечної ситуації.

Перший науковий опис та пояснення феномену тривоги пропонує Зігмунд Фройд. Він розрізняє два типи тривоги: *нормальну тривогу*, яку викликає «об’єктивна небезпека», і *патологічну тривогу*, яку викликає «травматична ситуація» (Фройд, 2021а: 332). Головним предметом аналізу Фройда стає саме патологічна (або невротична) тривога.

До розуміння причин, функцій і механізму появи тривоги Фройд підходить не одразу. Він висуває дві теорії тривоги. Ранню теорію Фройд викладає у книзі «Вступ до психоаналізу. Лекції з психоаналізу» (1916–1917). Пізню теорію Фройд формулює у роботі «Гальмування, симптом, страх» (1926).

В них Фройд дає різну дефініцію тривоги. У ранній теорії, тривога постає як *гостре переживання фрустрації* у разі відсутності реалізації накопиченого збудження. Тут тривога обумовлена трансформацією лібідо, яке не знаходить адекватного способу розрядки (задоволення).

У пізній теорії тривога постає як *реакція на «травматичну ситуацію»*. Тут тривога обумовлена такими специфічними факторами, як травма народження («*тривога народження*»), відокремлення дитини від матері («*сепараційна тривога*»), нестача або втрата матері як «об’єкта кохання», фізична або уявна втрата пеніса («*кастраційна тривога*»), тощо.

Крім того, Фройд чітко розмежовує *автоматичну тривогу*, що виникає під час «травматичної» ситуації, і *тривогу як сигнал*, який Его відтворює після травми як попередження про майбутню небезпеку.

Автоматична тривога має *первинний* характер; тривога як сигнал – *вторинний* характер.

Теорія тривоги Фрейда закладає підґрунтя класичного і сучасного психоаналізу. Вона стає фундаментом для концепцій тривоги Меляні Кляйн, Шандора Ференці, Ролло Мея, Бернарда Вейнера, Курта Шнайдера, Джанет Тейлор, Хайнца Хекхаузена, Чарльза Спілбергера та інших вчених.

Значний внесок в розвиток теорії тривоги робить Жак Лакан. Однак *Лакан не тільки уточнює і розширює концепцію тривоги Фрейда, але й ставить під сумнів низку її суттєвих тез. Тому Лакан не стільки продовжує, скільки трансформує підхід Фрейда. Отже, «структурний психоаналіз» Лакана можна кваліфікувати як пост-фрейдистський проект.*

Тему тривоги Лакан обговорює як в теоретичних працях (Lacan J., & Granoff W., 1956), так і на практичних заняттях (Lacan, 1977; Lacan, 1991), але головним предметом уваги вона стає у 1962–1963 рр., коли Лакан протягом навчального року веде Х семінар, цілком присвячений різним формам і аспектам тривоги (Lacan, 2004).

Починаючи розмову, Лакан визнає, що «з приводу тривоги накопичилося стільки питань, що треба робити суворий добір» (Lacan, 2004: 9). Тому він фокусує увагу саме на ключових ідеях Фрейда. Далі, зупинившись на «множині коливань у доктрині Фрейда» (Lacan, 2004: 337), Лакан викладає свою позицію й наводить вагомі аргументи.

По-перше, Лакан ставить під сумнів обґрунтування тривоги як сигналу (Lacan, 2004: 18) в праці Фрейда «Гальмування, симптом, страх». Лакан вважає, що «тривога як сигнал виникає не в *Ego*, а ідеальному *Ego*» (Lacan, 2004: 138). Крім того, «хоча *Ego* є областю сигналу, сам сигнал адресований не *Ego*, а Іншому» (Lacan, 1991: 427).

Джерело тривоги не завжди вкорінене в самому суб'єкті. Якщо тривога є сигналом, то вона може походити від Іншого» (Lacan, 1991: 427). Іноді сигнал тривоги подає або ініціює Інший, з яким *Ego* вступає в певні соціальні стосунки. Тому тривога не є лише «внутрішнім феноменом», як вважає Фрейд.

На думку Лакана, термін «сигнал», який застосовує Фрейд, має доволі умовний характер. Тривога – це не сигнал. «Тривога – це афект» (Lacan, 2004: 29). Більш того, «тривога – це єдиний і незаперечний афект; тобто такий афект, що не може схибити або ж ввести нас в оману» (Lacan, 1977: 41).

За Лаканом, головна проблема, яку тривога завдає аналізу, полягає в тому, що «афект не витісняється» (Lacan, 2004: 30). «Витісняється не афект, а лише позначники, за які афект тримається» (Lacan, 2004: 30). Навіть «якщо афект набуває різних форм, або навіть якщо він зміщений чи не стійкий, афект все одно не витісняється» (Lacan, 2004: 30). Отже, для зняття тривоги аналітик має також працювати з позначником. Цю проблему розуміє і Фройд, але не артикулює її належним чином.

Друга теза Фройда, з якою полемізує Лакан, стосується «об'єкта» тривоги. В праці «Гальмування, симптом, страх» Фройд розрізняє *страх* (джерелом якого є конкретний об'єкт) і *тривогу* (яка не має власного об'єкта). Звідси Фройд постулює головні риси тривоги – «невизначеність» (*Unbestimmtheit*) і «відсутність об'єкта» (*Objektlosigkeit*) (Freud, 1959: 165).

На відміну від Фройда, Лакан вважає, що тривога детермінована об'єктом. Тривога з'являється не просто так; вона існує або виникає «не без об'єкта» (*elle n'est pas sans object*) (Lacan, 2004: 149). «Тривога не позбавлена об'єкта»; це нам невідома його природа» (Lacan, 2004: 149). Тривога вказує на такий *об'єкт, який ми не здатні символізувати або виразити у мові*.

Третя теза Фройда, яку заперечує Лакан, стосується поняття «нестачі». Хоча Фройд вважає, що у тривоги нема власного об'єкта, він, однак, визнає, що тривогу часто провокує саме «нестача» або «втрата» об'єкта. «Тривога – це реакція на втрату об'єкта» (Freud, 1959: 137). «Втрата об'єкта є визначальною умовою тривоги» (Freud, 1959: 137–138).

Подібну тривогу Фройд ілюструє на прикладі стосунків матері з дитиною. Коли мати залишає дитину на самоті або довго відсутня по справах, то дитина починає плакати, тобто «подає сигнал тривоги» (Freud, 1959: 137). Відчуваючи «нестачу» – або «втрату» матері як «коханого об'єкта», – дитина сигналізує про тривогу.

Лакан цілком згоден з цим постулатом Фройда. «Тривога, як ми знаємо, завжди пов'язана з втратою <...> або, точніше, з особливим ставленням до втрати і нестачі» (Lacan J., Granoff W., 1956). Однак, в деяких випадках, – підкреслює Лакан, – *тривогу викликає не тільки «нестача», але й відсутність цієї «нестачі»*.

Розглядаючи стосунки матері з дитиною, Лакан зазначає, що не тільки нестача або відсутність матері викликає у дитини тривогу. Постійна присутність матері також може бути джерелом тривоги, тому, що через брак цієї нестачі дитина не може зовсім відокремитися від

матері й стати дорослим, автономним суб'єктом.

«Передусім, – пише Лакан, – у дитини викликає тривогу руйнація того фундаментального зв'язку між матір'ю і дитиною, завдяки якому дитина конститує себе. Він руйнується саме тоді, коли відсутня сама нестача, тобто коли мати завжди стоїть за спиною дитини, щоб задовольнити її кожний (навіть, мінливий) запит; коли мати постійно потурає дитині, щоразу підтираючи їй зад» (Lacan, 2004: 67).

Подібну тривогу, – продовжує свою думку Лакан, – викликає саме *«нестача нестачі»*. Тривога з'являється, коли немає жодної нестачі. *Тривога виникає не як наслідок відсутності матері, але як результат її всепоглинаючої присутності*. Лише її мінімальна, але необхідна, відсутність звільняє дитину від такої тривоги.

Ця стратегія яскраво присутня у поведінці підлітка, який раптово піднімає бунт проти надмірної опіки батьків. «Тривога повернення до материнських грудей» – це занепокоєння або хвилювання з приводу того, що дитина знову може опинитися під сильним впливом «материнського об'єкта», що завадить дитині стати особистістю, повноцінним «Я».

Зазначений аспект проблеми тривоги є дуже складним і багатограним. Говорячи про тривогу, що викликана «відлученням дитини від материнських грудей», Лакан також згадує протилежний феномен, що зустрічається у пізньому віці, у дорослих людей. Це фантазм про «повернення до материнських грудей» (Lacan, 2004: 219), що вказує на потребу людини в увазі, турботі та ласці.

Фантазм про «повернення до материнських грудей», який інші аналітики інтерпретують як традиційний образ еротизму, Лакан вважає прихованою ознакою тривоги (Lacan, 2004: 215). Такий фантазм глибоко вкорінений у несвідомому. Його вкрай складно виявити та ідентифікувати тому, що він має амбівалентний характер.

Подібна тривога відіграє важливу роль у психопатології романтичного кохання, коли образ матері як «коханого об'єкта» чоловік несвідомо переводить на кохану жінку. З одного боку, чоловік асоціює кохану жінку з тендітною і ніжною матір'ю; а з іншого боку, він боїться потрапити у залежність від неї, стати для неї «дитиною».

«Тривогу, – зазначає Лакан, – викликає все, що натякає на той факт, що ми можемо повернутися на її коліна» (Lacan, 2004: 67). Це приховане хвилювання показує нам два цікаві моменти: «сутнісний зв'язок тривоги з бажанням Іншого» (Lacan, 2004: 14), і водночас, – доволі несподіваний – сенс дії протесту або руху дистанціювання від

Іншого.

По-четверте, Лакан розбігається з Фройдом в баченні «тривоги народження». Для Фройда, «тривога народження» – це тривога, яку дитина відчуває під час *виходу* з лона матері. Для Лакана, навпаки, «тривога народження – це тривога, дитина яку відчуває під час *входження* у світ, і яка пов'язана з першим подихом, т. е. з входом повітря у легкі. Тому, Фройд визначає «тривогу народження» як звичний спосіб відтворення філогенезу, а Лакан – як первинну вокалізацію.

Звідси Лакан також інакше тематизує «сепараційну тривогу». Якщо Фройд вважає, що сепараційна тривога викликана відділенням дитини від матері, то Лакан стверджує, що вона викликана «відділенням дитини від ембріональних оболонок, які є частинами самого плода, тобто власне тіла дитини» (См.: Lacan, 2004: 142–143, 195, 337).

Резюме: теорія тривоги Лакана будується на концепції Фройда, але, водночас, Лакан модифікує низку базових ідей Фройда. По-перше, тривога – це не сигнал, а скоріше афект. По-друге, тривогу обумовлює не лише «нестача», але й відсутність «нестачі» (тобто «нестача» самої нестачі»). По-третє, «тривога народження» пов'язана з первинною вокалізацією. По-четверте, «сепараційна тривога» дитини стосується не матері, а ембріональних оболонок.

Список використаних джерел

1. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції з психоаналізу // Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки. Тернопіль: Навчальна книга, 2021. С. 5–392. (Фройд, 2021a).
2. Freud S. Inhibitions, Symptoms and Anxiety // Freud S. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. / Trans. James Strachey. In 24 vol. London: Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, 1959. Vol. XX. P. 77–174. (Freud, 1959).
3. Lacan J. Le Séminaire. Livre VIII. Le transfert. (1960–1961). Paris: Seuil, 1991. (Lacan, 1991).
4. Lacan J. Le Séminaire. Livre X. L'angoisse. (1962–1963). Paris: Seuil, 2004. (Lacan, 2004).
5. Lacan J. The Seminar. Book XI. The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis. / Trans. Alan Sheridan. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1977. (Lacan, 1977).
6. Lacan J., Granoff W. Fetishism: the symbolic, the imaginary and the real // In: Perversions: Psychodynamics and Therapy. / Ed. M. Balint. New York: Random House, London: Tavistock, 1956. P. 265–276. (Lacan J., Granoff W., 1956).

Krystyna Barłóg
Prof. UR dr hab. Instytut Pedagogiki
Uniwersytet Rzeszowski

POZNANIE W TEORII «W CZUCIA» EDYTY STEIN – IMPLIKACJE DLA ODDZIAŁYWAŃ DIAGNOSTYCZNYCH

Dokonujące się współcześnie dynamiczne zmiany w wielu obszarach życia współczesnego człowieka, zagrożenia w obszarach przyjmowanych wartości, ale i oczekiwanych potrzeb wymuszają konieczność spojrzenia z perspektywy udzielenia mu pomocy i wsparcia. Współczesna pedagogika, pedagogika specjalna podejmuje próby antropologicznych uzasadnień, zrozumienia indywidualnych potrzeb, oraz możliwości. W wielowymiarowym postrzeganiu człowieka, również z niepełnosprawnością pojawiają się więc pytania: kim jest współczesny człowiek? dziecko oczekujące pomocy i wsparcia?, jaki jest sens jego egzystencji?, świat jego wartości? (W. Dykcik, 2010).

W osiągnięciu korzystnych zmian w zakresie jakości życia niewątpliwie pomaga pedagogika i edukacja, pedagogika specjalna poprzez oddziaływania pomocowo – wspierające i dynamizujące, prewencyjne. Teoria «wczucia» Edyty Stein może być również szczególnie pomocna. Edyta Stein szukając prawdy o człowieku podejmuje problem osoby, przyjmując, że «wczucie» jest podstawą poznania drugiego człowieka, jako osoby. Pod wpływem E. Husserla następował jej rozwój, ale i korzystając z wykładów W. Sterna – eksperymentatora w dziedzinie psychofizyki, jednego z twórców psychologii różnic, który był znany z badań nad rozwojem myślenia u dzieci, oraz autorem teorii inteligencji ogólnej, koncepcji ilorazu inteligencji. W Stern zaproponował m. in. tzw. psychologię personalistyczną.

E. Stein zbliżyła się również do G.E. Mullera, który był eksperymentatorem wielu badań nad warunkami powstawania skojarzeń. Własne przemyślenia pod wpływem tak znakomitych mistrzów zaprowadziły Edytę Stein do przemyśleń nad człowiekiem w dziele pt. *Einführung*, polska wersja pt. «O zagadnieniu wczucia» (E. Stein, 1988). W poznaniu człowieka dostrzega więc «*fenomen osoby*». Przyjmuje, że

duchowy podmiot, osoba zawiera własne, indywidualne ujęcie świata, które wpływa na jej wyjątkową indywidualność, tożsamość. Sfera duchowa konstryuuje więc człowieka jako osobę. Podstawą jest więc człowiek, przeżywający siebie jako osobę. On sam więc może poznać i zrozumieć drugiego człowieka (K. Barłóg, 2012, s. 15). Podejmując problem «wczucia» E. Stein przyjmuje wczucie jako niezbędny warunek umożliwiający zrozumienie drugiej osoby, zwłaszcza w trudnej dla niej sytuacji wynikającej np. z choroby, niepełnosprawności, utraty bliskiej osoby, czy innego trudnego wydarzenia. Przyjmuje, że wczucie, to uchwycenie stanu cudzego przeżywania, jako doświadczenie Ja z innego Ja, jako doświadczenie życia psychicznego drugiego człowieka. Jednocześnie przyjmuje, że zawartość własnych przeżyć różnicuje osoby, gdyż są one dla każdego indywidualne. Przeżywanie wartości osoby jej zdaniem musi skupiać się na bycie duchowym osoby, jako podstawy podmiotowości, czynnej w postrzeganiu i wczuwaniu, oraz to co duchowe jest światłem wartości, danym nam w odczuwaniu (P. Biela, 2009, s. 118). Podkreśla znaczenie poznania drugiej osobowości dla poznania samego siebie, jako przyjęcie, że osoba, również z niepełnosprawnością jest wartością samą w sobie, wobec której prawidłowym odniesieniem jest akt miłości (K. Barłóg, 2012). *«związki życiowe są jednościami wartości, które w sobie noszą miarę swojej oceny» (...)* *«kto czuje pewną wartość i może ją zrealizować, czyni to»* (E. Stein, 1988, s. 147). Dla Edyty Stein wczucie jest podstawą zrozumienia osoby. Jak stwierdza *«wiemy nie tylko o tym, co wyraża się w minach i gestach, ale i o tym, co się za nimi kryje»* (E. Stein, 1988, s. 18). Zaprezentowana fragmentarycznie teoria wczucia E. Stein może być inspiracją dla jak najlepszych oddziaływań diagnostyczno – pomocowych szczególnie wobec osób oczekujących pomocy i wsparcia.

Bibliografia

1. K. Barłóg (2012) Teoria «wczucia» Edyty Stein i jej implikacje dla potrzeb współczesnej pedagogiki, pedagogiki specjalnej. Jarosław.
2. P. Biela (2009) *Einfuhlung* jako dialogiczność personalizmu fenomenologicznego Edith Stein (w) Czasopismo Filozoficzne. Nr 4/5.
3. W. Dykcik (2010) Pedagogika specjalna. Poznań.
4. E. Stein (1988) O zagadnieniu wczucia. Kraków.

Р.Т. Сімко

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

Е.В. Балан

здобувачка вищої освіти спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Термін «самореалізація» (self-realisation) бере свій початок 1902 року у словнику з філософії та психології, виданому у Лондоні: «Самореалізація – здійснення можливостей розвитку «Я».

У психологічному та психоаналітичному словнику самореалізація визначається як «гармонійне та збалансоване розкриття всіх аспектів особистості, а також розвиток генетичних та особистісних можливостей» (Шапар, 2007).

Проблема самореалізації є досить складною для вивчення в рамках якоїсь однієї наукової галузі, оскільки має міждисциплінарний характер. Вивченням різних сторін самореалізації особистості займалися вчені практично всіх відомих сьогодні наукових шкіл у вітчизняній та зарубіжній психології. Однак в даний час не існує єдиної теорії та концепції подання самореалізації особистості.

Самореалізація особистості носить суб'єктивно-індивідуальний характер, має різноманітні прояви, більше того, її складно спостерігати як процес. Найчастіше поняття «самореалізація» використовується як синонім поняття «самоактуалізація», «самовизначення», «здійснення себе» тощо. На думку Н.М. Лосєвої це відбувається тому, що вказане поняття містке: «Самореалізація особистості проявляється в різних аспектах та може розглядатися та вивчатися як якість самоактуалізуючої особистості і як особлива потреба, і як діяльність (по самореалізації), і як процес, але за всім цим стоїть вихідна властивість людини бути відкритою психологічною системою, що самоорганізується» (Лосєва, 2007).

Ідея самореалізації особистості має давню історію. Згадки про самореалізацію вперше простежується у філософських концепціях стародавньої Індії та Китаю.

Як сама «вища цінність» самореалізація розглядається в індійській філософії Упанішади (XIII–V ст. до н.е.), а також у даосизмі одному з найважливіших напрямків традиційної китайської філософії (VI–V ст. до н.е.). У цих двох філософіях ідея про самореалізацію взаємопов'язана з самовдосконаленням насамперед духу і тіла.

Що стосується західних філософських навчань, то ідея самореалізації людини вперше згадується в роботах Аристотеля, Гегеля, Л. Фейєрбаха. Людське пізнання в період свого становлення було спрямоване на об'єктивний світ, тобто «зовні». У той час філософи Греції першими намагаються здійснити завдання – сконструювати картину світу, пояснити єдину основу буття. В цей же час намічається тенденція переходу від привілейованого вивчення природи до особливого розгляду сутності людини, її життєвого шляху в різноманітних її проявах. Біля входу в храм Аполлона в Дельфах розміщувався заклик «Пізнай самого себе», який був у софістів основним змістом їхніх філософських роздумів. Тільки в собі самій людина може знайти головну істину. Тому як пошук істини завжди був одним з важливих, основних і пріоритетних завдань життя людини, то можна з великою впевненістю говорити, що самореалізація звернена всередину людини. Сократ казав: – «Я поставив своєю життєвою метою надавати кожному в індивідуальному духовному житті посильну допомогу, прагнучи намітити шлях, йдучи яким кожен міг би стати кращим і розумнішим», намічаючи цим основний напрямок самореалізації – «стати кращим і розумнішим». На думку Сократа, знання того, що таке добре і що корисне людині, сприяє її блаженству та життєвому щастю (Салій, 2018).

Етика Платона була спрямована на самовдосконалення особистості, створення досконалого суспільства – держави. Платон державний чи суспільний початок, ставить вище індивідуального, особистісного (Салій, 2018).

У філософії умовно можна виділити два підходи до розгляду проблеми самореалізації особистості: перший есенціалістичний, родоначальниками якого були Аристотель та його послідовники, і другий екзистенційний, його дотримувалися С. К'єркегор, А. Камю, Жан-Поль Сартр, К. Ясперс та ін.

Есенсіалісти визначали самореалізацію як реалізацію сутнісної природи людини, об'єктивно попередньої особистісного буття. Нерідко ця реалізація протистояла індивіду як ідеал, який реалізується за певних обставин та у відповідних умовах.

Представники цього напрямку жорстко заперечують право особистості на авторство свого життя.

Екзистенціалісти навпаки наголошують на людській самості та її існування. Предметом їхнього розгляду є буття людини як самостійної істоти. В екзистенціалізмі людина, як мисляча істота, незалежна від соціальних і природних умов, що вільно обирає свої дії і будує своє життя сама.

Основна ідея тут полягає в тому, що немає ніякої «природи», яка могла б визначати розвиток людини та формувати її особистість. У кожен момент життя людина сама вирішує, як і яким чином, вона розвиватиметься та ким стане в майбутньому. Вона сама творить себе і все в ній породжується завдяки її власному вибору, зусиллям та власним устремлінням. Як зауважив Жан-Поль Сартр – «Я є мій вибір».

У психоаналітичній концепції поняття самореалізації пов'язують насамперед з ім'ям такого вченого як К. Юнг. Відповідно до концепції К. Юнга, в кожній людині є тенденція до індивідуації, що означає становлення єдиної, цілісної істоти: «розвиток особистості означає вірність власним законом, ... особистість будь-коли може розвернутися, якщо людина не вибере свідомо чи з усвідомленим моральним рішенням – власний шлях» (Сімко & Сімко, 2021).

Звідси випливає, що індивідуація – це природний органічний процес, шлях самореалізації особистості.

К. Юнгом, самореалізація особистості розглядається через процес інтеграції різних частин особистості, її архетипів: его, персони, тіні, аніми та анімусу, а також об'єднання в єдине ціле свідомого та несвідомого особистості (Сімко, & Сімко, 2021).

На думку засновника індивідуальної психології А. Адлера, будь-яка нормальна людина прагне досконалості. Це прагнення є фундаментальним законом людського життя. Це «...щось, без чого життя людини неможливо уявити. Це прагнення є вродженим, і ми ніколи від нього не звільнимось, тому що це прагнення і є життям. Життєві цілі вибираються індивідуально, отже, у прагненні досконалості люди здатні визначати власну долю». Ключову роль тут відіграють стиль життя та

творча сила, яку вчений визначає як «...вільну, усвідомлену активність» (Сімко, & Сімко, 2021).

У рамках епігенетичної теорії життєвого розвитку Е. Еріксон розглядає розвиток протягом усього життя людини.

Згідно Е. Еріксона, ідентичність це усвідомлений та особистісно прийнятий образ себе, почуття адекватності та стабільного володіння власним «Я» незалежно від змін «Я» та ситуації. Ідентичність це здатність особистості до самореалізації та повноцінного вирішення завдань, що виникають на певному етапі її розвитку. Е. Еріксон виявив найважливіші якісні новоутворення кожного життєвого етапу людини. Так, новоутворення воля – це здатність, позитивно вирішувати стадію «автономія проти сорому та сумніву». Новоутворення надія – сила першої стадії «базисна довіра проти базисної недовіри». Ініціативність виникає на стадії «ініціативність чи почуття провини», а компетентність з'являється на стадії «працелюбність чи неповноцінність». Новоутворення – вірність з'являється на ключовій стадії «ідентичність проти сплутаної ідентичності», а кохання – це здатність, яка народжується на стадії «близькість проти ізоляції». Турбота виникає зі стадії «продуктивність проти стагнації, застою». На підсумковій стадії відкривається – «інтеграція проти відчаю» і виникає мудрість (Сімко, & Сімко, 2021).

Наступний психологічний підхід до вивчення проблеми самореалізації особистості належить основоположнику гештальт-терапії Ф. Перлзу. В рамках гештальт-підходу на перше місце висувається триєдність базових понять для зрілої особистості, здатної до самореалізації, це актуальність, усвідомленість та відповідальність. Для такої особистості дуже характерний процес переживання актуального «тут – і – зараз» як усвідомлення своїх потреб, та як і вибору способів задоволення власними силами, не обмежуючи права оточуючих.

Ф. Перлз говорячи про зрілу особистість, зазначає, що «... досягнення зрілості є перехід від підтримки з боку оточуючих до самопідтримки та особистої саморегуляції» (Рубенфельд, 2024).

Отже, слід зазначити, що викладені концепції не повною мірою відбивають існуючі теорії, і сфокусовані тільки на ключових положеннях.

Висновки. Незважаючи на те, що вивченням самореалізації особистості займалися представники різних психологічних шкіл, єдиної концепції самореалізації досі не існує. Вивчення проблеми даного

феномена полягає у недостатній визначеності цього поняття, з методологічної точки зору. Дане поняття розглядається дуже широко і часто використовується як синонім самоактуалізації (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). Самореалізації ж у цих теоріях немає як самостійного та окремого поняття.

Список використаних джерел

1. Лосєва Н.М. Самореалізація особистості викладача вищого навчального закладу як загально-педагогічна проблема : дис. ... д-ра пед. наук. Донецьк, 2007. 475 с.
2. Рубенфельд Ф. Цінності гештальт-терапії. Київ, 2024, 92 с.
3. Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. Історія філософії : навчальний посібник. Вид. 2., доповнене. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с.
4. Теорії особистості : навчально-методичний посібник / Р.Т. Сімко, А.В. Сімко. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. 162 с.
5. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

Л.О. Скальська

молодший науковий співробітник лабораторії
загальної психології та історії психології імені В.А. Роменця,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
Київ, Україна

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ В ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Історія психології як науки стикається з низкою актуальних проблем, які впливають на розуміння її розвитку та перспектив. Одна з головних труднощів – методологічна криза, пов'язана з різноманіттям підходів до інтерпретації історичних фактів. Відсутність єдиної концепції розвитку психології створює труднощі в систематизації знань і визначенні ключових етапів її становлення. Дослідники часто по-різному трактують одні й ті самі події, що призводить до появи альтернативних історичних версій. Це ускладнює узагальнення знань та створення єдиної, узгодженої історії психології (Завгородня, 2022).

Ще однією важливою проблемою є європоцентризм у висвітленні історії психології. Багато досліджень зосереджені на європейських та американських традиціях, ігноруючи внесок інших культур. Це спотворює загальну картину розвитку науки та обмежує можливість порівняльного аналізу різних психологічних традицій. Наприклад, давньокитайські, індійські чи ісламські концепції свідомості й поведінки часто залишаються поза увагою дослідників, хоча вони зробили значний внесок у розвиток психологічної думки.

Крім того, існує проблема реконструкції історичних джерел. Багато ранніх праць з психології або втрачені, або збереглися у фрагментарному вигляді, що ускладнює їхню достовірну інтерпретацію. Додаткову складність створюють зміни наукової термінології, через що сучасні дослідники часто неправильно розуміють значення певних концепцій минулого. Наприклад, поняття «душа» в античній філософії та сучасній психології має зовсім різні значення, що може призводити до неточностей у реконструкції історичного розвитку науки (Максименко, Турбан, Сердюк, Бугайова, & Поклад, 2023).

Важливим викликом є ідеологічний вплив на висвітлення історії психології. У різні часи наукові теорії зазнавали спотворень під впливом політичних і соціальних чинників, що призводило до фальсифікації чи замовчування окремих досягнень. Наприклад, у радянський період багато західних психологічних теорій були заборонені, що гальмувало розвиток науки. З іншого боку, у західних країнах ігнорували радянські дослідження в галузі нейропсихології та педагогічної психології, що також обмежувало загальний прогрес науки.

Ще одна проблема – недостатня увага до соціального та культурного контексту в аналізі історії психології. Багато теорій розглядалися ізольовано від суспільних умов, у яких вони виникали. Наприклад, ідеї Зигмунда Фрейда часто інтерпретуються без врахування специфіки тогочасного європейського суспільства, що призводить до їхнього спрощеного розуміння. Соціально-економічні фактори, війни, наукові революції мали значний вплив на формування психологічних концепцій, і нехтування цим аспектом звужує розуміння розвитку науки.

Окрім історико-наукових проблем, сучасні цифрові технології змінюють підходи до дослідження історії психології. З одного боку, вони відкривають доступ до великої кількості архівних матеріалів, а з іншого – породжують проблему інформаційного перевантаження та необхідність критичного аналізу джерел. Доступ до оцифрованих

рукописів, архівних записів і рідкісних видань значно спрощує дослідження, але водночас вимагає нових навичок роботи з великими масивами даних та їхньої перевірки на достовірність (Максименко, Турбан, Сердюк, Бугайова, & Поклад, 2023).

Ще одне важливе питання – популяризація історії психології та її значення для сучасної науки. У навчальних курсах часто приділяється недостатньо уваги історичним аспектам психології, що знижує рівень усвідомлення студентами важливості її розвитку. Історія науки може слугувати основою для розуміння сучасних тенденцій і прогнозування майбутніх змін у психології.

Висновки. Історія психології стикається з низкою викликів, подолання яких потребує міждисциплінарного підходу та критичного переосмислення наявних знань. Розширення дослідницької перспективи, використання сучасних методів аналізу та переоцінка усталених концепцій допоможуть створити більш об'єктивну картину розвитку психологічної науки. Важливим завданням є подолання методологічної кризи, включення до історичних досліджень не лише західних, а й східних традицій, а також аналіз історичних подій у ширшому соціальному контексті. Усе це сприятиме не лише більш глибокому розумінню минулого психології, а й розвитку її майбутніх напрямів (Татенко, 2006).

Список використаних джерел

1. Завгородня О. Виклики сучасної європейської психології (2022). *Виклики сучасної психологічної науки країн ЄС : Перспективи інтеграції українського досвіду*. Київ, С. 16–19.
2. Максименко С.Д., Турбан В.В., Сердюк Л.З., Бугайова Н.М. & Поклад І.М. (2023). *Життєві виклики сучасного суспільства: реалії та перспективи* : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Київ, 09-10 листопада 2023 року). С. 24–25.
3. Татенко В.О. (2006). Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії* / [За заг. ред. ВО Татенка]. Київ : Либідь. С. 34–42.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ

О.С. Бись

магістрантка 1 курсу спеціальності 053 «Психологія»,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна
Науковий керівник: **О.М. Чайковська**,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна

ПСИХІЧНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК ЧИННИК МОТИВАЦІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ МЕНЕДЖЕРА У СФЕРІ ТОРГІВЛІ

Психічна саморегуляція є ключовим психологічним механізмом, що забезпечує ефективну професійну діяльність у сучасних умовах, які характеризуються високим рівнем динамізму, конкуренції та інформаційного перенасичення. У сфері торгівлі, де менеджери щоденно стикаються з викликами, що вимагають швидкого прийняття рішень, адаптації до змін та управління емоційними станами, здатність до саморегуляції стає визначальним чинником успішності.

Мотиваційна спрямованість менеджера, яка включає прагнення до досягнення цілей, розвиток професійних компетенцій і забезпечення результативної взаємодії з клієнтами та командою, безпосередньо залежить від рівня психічної саморегуляції. Ефективна саморегуляція сприяє формуванню стійких мотиваційних установок, підвищенню стресостійкості, зниженню ризику професійного вигорання та покращенню продуктивності.

Актуальність дослідження психічної саморегуляції як чинника мотиваційної спрямованості менеджерів у сфері торгівлі обумовлена також сучасними викликами, такими як зростання вимог до якості обслуговування, необхідність індивідуалізованого підходу до клієнтів, швидка інтеграція нових технологій і глобалізація бізнес-процесів. У цих умовах від менеджерів очікується не лише професійна компетентність, але й здатність до самоконтролю, усвідомленого управління мотивацією та адекватної реакції на зовнішні подразники.

Отже, дослідження психічної саморегуляції як чинника мотиваційної спрямованості менеджерів у сфері торгівлі є актуальним як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Воно сприяє поглибленню розуміння психологічних основ професійної діяльності, а також розробці ефективних методик і програм для підвищення мотивації та професійної ефективності працівників.

Проблема виникнення саморегуляції та її особливостей привертала увагу багатьох дослідників, зокрема М. Боришевського, І. Бежа, В. Колтуцького, Я. Тутевича, С. Занюка, В. Століна, В. Моросанової, Є. Коноза та інших. Однак психічна саморегуляція як важливий чинник мотиваційної спрямованості менеджера у сфері торгівлі залишається недостатньо дослідженою і потребує подальшого вивчення.

Функціональний зміст менеджера з торгівлі вимагає чіткого підходу до реалізації основних функцій його професійної діяльності, що проявляється у стилі взаємодії з людьми, методах роботи з підлеглими та підходах до вирішення виробничих завдань. В умовах сучасного конкурентного ринку успіх підприємства, його темпи розвитку, якість роботи та рівень прибутковості значною мірою залежать від особистісних якостей торгового менеджера, рівня його професійної компетентності, а також від стилю і спрямованості його діяльності.

Саморегуляція поведінки особистості розуміється як структурний компонент її психіки, що об'єднує цілеспрямовані дії, пов'язані з вибором і прийняттям рішень, свідомим аналізом власних вчинків, оцінкою способів досягнення поставлених цілей, формуванням ставлення до подій і ситуацій, а також із ціннісним сприйняттям самого себе.

Науковці Б. Зейгарник, А. Холмогорова та В. Мазур зазначають, що термін «саморегуляція» широко використовується в різних галузях науки для опису функціонування як живих, так і неживих систем, що базуються на принципах зворотного зв'язку. У контексті психологічного змісту цього поняття, розглянутого з позицій теорії діяльності, виділяються два рівні саморегуляції:

1. Операційно-технічний рівень, що передбачає свідому організацію дій із застосуванням методів, спрямованих на їх оптимізацію.

2. Мотиваційний рівень, який пов'язаний з управлінням загальною спрямованістю діяльності через усвідомлене регулювання своєї мотиваційно-потребової сфери (Фурс, 2024).

Українські психологи М. Боришевський та І. Бех вважають, що

рефлексія є змістовно-функціональною характеристикою процесу саморегуляції поведінки (Боришевський, & Галян, 2001; Бех, 2017).

Зокрема, І. Бех підкреслює, що особистісна рефлексія лежить в основі самосвідомості, яка об'єднує самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе та здатність до саморегуляції поведінки. Рівень довільності поведінки людини визначається ступенем оволодіння нею регуляторними способами. Важливою умовою цього процесу є формування образу «Я». Саме в умовах довільної поведінки індивід звільняється від обмежувального впливу конкретної життєвої ситуації (Бех, 2017).

Висновки. Психічна саморегуляція є ключовим чинником, що впливає на мотиваційну спрямованість менеджера у сфері торгівлі. Здатність до ефективного управління власним емоційним станом, поведінкою та когнітивними процесами дає змогу менеджеру зберігати високий рівень працездатності, приймати виважені рішення та зосереджуватися на досягненні професійних цілей.

Список використаних джерел

1. Боришевський М.Й., Галян І.М. Саморегуляція оцінної діяльності вчителя як вид психічної активності. Київ : Дніпро, 2001. 74 с.
2. Бех І.Д. Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21(1). С. 6–20.
3. Фурс О.Й. Розвиток психічної саморегуляції як чинник успішної освітньої діяльності в ЗП(ПТ) освіти»: електронний навчальний курс. Біла Церква : БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН України, 2024. 43 с.

Н.В. Завязкіна

доктор психологічних наук, професор,
Київський інститут сучасної психології та психотерапії,
Київ, Україна

СТРАТЕГІЯ СТВОРЕННЯ БРЕНДУ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ТА ТЕНДЕНЦІЯ РОЗВИТКУ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Досягнення різноманітних цілей в організації тісно пов'язане зі здатністю успішно працювати в конкурентному середовищі, в якому стратегії створення сильних брендів є життєво важливими на конкурентному полі.

Нова парадигма управління брендом, так звана парадигма спільної творчості, широко досліджується останні десятиліття як у комерційних психологічних, так і в некомерційних психологічних контекстах.

Одним із ефективних способів отримання конкурентної переваги за рахунок диференціації як універсального підходу, актуальним для будь-якої організації – є концепція брендингу. Відповідно до неї, в сучасних командах при залученні фахівців різного профілю, в тому числі психологів, необхідно вибудовувати та збалансувати автентичні значення бренду, які відображають як місію впливу, так і економічні та соціально-психологічні навички, необхідні для досягнення довгострокових цілей (Napolі, 2006:13).

Класична література з брендингу зазнала різких змін за останні десятиліття. Раніше вважалося, що бренди не мають стратегічної цінності, зокрема як стверджує Urde (Urde, 2013:14): «Протягом тривалого часу бренд розглядався недбало, як частина продукту». Однак, виходячи зі зростаючої важливості брендів послуг, в тому числі й освітніх (Berry, 2000:2; McDonald et al., 2001:11), а також корпоративних брендів (Balmer, & Greyser, 2003:1; Hatch and Schultz, 2010:6), традиційний погляд на управління брендом змінився.

Дослідники назвали це «еволюцією корпоративного управління брендом від організаційно-центричного погляду, заснованого на контролі, до погляду, що базується на спільному створенні» (Iglesias, & Ind, 2020:7). Ця нова парадигма управління брендом, так звана парадигма спільної творчості, фокусується на брендах як на результаті соціальних процесів і стверджує, що бренди та їхнє значення не створюються виключно всередині компанії, але спільно створюються безліччю зацікавлених сторін. Цей зсув перспективи стимулював великий та зростаючий обсяг літератури на стику брендингу та соціальних наук та заохотив різні дослідні проекти у цьому контексті (Laidler-Kylander, & Simonin, 2009:10; Naidoo, & Abratt, 2018:12; Boenigk, & Becker, 2016:3; Vallaster, & Wallpach, 2018:15).

У контексті організаційних підходів є окремі дослідження, які вивчають процес спільного створення цінності бренду (Laidler-Kylander and Simonin, 2009:10) та вимір капіталу бренду (Naidoo, & Abratt, 2018:12). Після динамічної епохи брендів більшість опублікованих досліджень підкреслюють значущість соціальних процесів у створенні значення бренду.

Основний напрямок досліджень у новій галузі соціального брендингу фокусується на некомерційному брендовому капіталі та вивчає, як можна виміряти цю конструкцію. Один із підходів був запропонований Faircloth (Faircloth, 2005:5), що підкреслює важливість індивідуальності бренду, іміджу бренду та впізнаваності бренду організації. Ці результати узгоджуються з подальшим дослідженням (Juntunen et al., 2013:9), які, зокрема, визначили впізнаваність бренду елементарним виміром некомерційного брендового капіталу. У свою чергу, інші дослідники (Boenigk, & Becker, 2016:3) включили у свою модель вимірювання комунікаційні та орієнтовані на відносини вимірювання (довіра до бренду та відданість бренду). Водночас важливим аспектом є розуміння того, що неможливо перенести традиційні моделі капіталу бренду без адаптації до освітнього сектору, де на перший план виходитиме роль внутрішнього бренду для забезпечення збігу його внутрішнього та зовнішнього сприйняття (Laidler-Kylander, & Simonin, 2019:10).

Зважаючи на ідею орієнтації на бренд, а також підхід, заснований на ідентичності до управління брендом, який включає співробітників як важливе внутрішнє джерело капіталу бренду, такий більш стратегічний погляд на бренди, може допомогти освітнім організаціям створювати та захищати значення бренду як важливого стратегічного плану розвитку організації (Burmam et al., 2009:4; Napoli, 2006:13), оскільки брендинг однаково актуальний для будь-якого типу організації, що може призвести до помітних покращень у розвитку та підвищення конкурентоспроможності.

Список використаних джерел

1. Balmer J.M., and S.A. Greyser. 2006. Corporate marketing. *European Journal of Marketing* 40 (7/8): 730–741. <https://doi.org/10.1108/03090560610669964>.
2. Berry L.L. 2000. Cultivating service brand equity. *Journal of the Academy of Marketing Science* 28 (1): 128–137. <https://doi.org/10.1177/0092070300281012>.
3. Boenigk S. and A. Becker. 2016. Toward the Importance of nonprofit brand equity. *Nonprofit Management and Leadership* 27 (2): 181–198. <https://doi.org/10.1002/nml.21233>.
4. Burmann C., S. Hegner and N. Riley. 2009. Towards an Identity-based branding. *Marketing Theory* 9 (1): 113–118. <https://doi.org/10.1177/1470593108100065>.

5. Faircloth J.B. 2005. Factors influencing nonprofit resource provider support decisions: applying the brand equity concept to nonprofits. *Journal of Marketing Theory and Practice* 13 (3): 1–15. <https://doi.org/10.1080/10696679.2005.11658546>.
6. Hatch M.J. and M. Schultz. 2010. Toward a theory of brand co-creation with implications for brand governance. *Journal of Brand Management* 17 (8): 590–604. <https://doi.org/10.1057/bm.2010.14>.
7. Iglesias O. and N. Ind. 2020. Towards a theory of conscientious corporate brand co-creation: the next key challenge in brand management. *Journal of Brand Management* 27 (6): 710–720. <https://doi.org/10.1057/s41262-020-00205-7>.
8. Iglesias O., N. Ind, and M. Schultz. 2020. History matters: the role of history in corporate brand strategy. *Business Horizons* 63 (1): 51–60. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2019.09.005>.
9. Juntunen M., J. Juntunen and V. Autere. 2013. Co-creating nonprofit brand equity. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing* 18 (2): 122–132. <https://doi.org/10.1002/nvsm.1453>.
10. Laidler-Kylander N. and B. Simonin. 2009. How international nonprofits build brand equity. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing* 14 (1): 57–69. <https://doi.org/10.1002/nvsm.353>.
11. McDonald M.H., L. de Chernatony and F. Harris. 2001. Corporate marketing and service brands-moving beyond the fast-moving consumer goods model. *European Journal of Marketing* 35 (3/4): 335–352. <https://doi.org/10.1108/03090560110382057>.
12. Naidoo C. and R. Abratt. 2018. Brands that do good: insight into social brand equity. *Journal of Brand Management* 25 (1): 3–13.
13. Napoli J. 2006. The impact of nonprofit brand orientation on organisational performance. *Journal of Marketing Management* 22 (7–8): 673–694. <https://doi.org/10.1362/026725706778612176>.
14. Urde M., C. Baumgarth and B. Merrilees. 2013. Brand orientation and market orientation - from alternatives to synergy. *Journal of Business Research* 66 (1): 13–20. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.07.018>.
15. Vallaster C. and S. von Wallpach. 2013. An online discursive inquiry into the social dynamics of multi-stakeholder brand meaning co-creation. *Journal of Business Research* 66 (9): 1505–1515. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2012.09.012>.

М.Є. Тиченко

аспірантка, лабораторія організаційної та соціальної психології,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України
Київ, Україна

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ

У попередніх публікаціях авторкою було проаналізовано поняття професійної кар'єри та підходи до тлумачення цього поняття (Тиченко, 2022). При цьому меншу увагу в даній роботі було приділено психологічним підходам – теоріям професійної кар'єри. Варто додати, що у працях зарубіжних та українських науковців ґрунтовно вивчалось дане питання. Так, дослідниця О.Шатілова проаналізувала різні теорії кар'єри, поділені на різні групи – «змістовні, процесуальні, змістовно-процесуальні, конструктивістські, теорії широкого пояснення». Тут також описана історична послідовність розвитку різних теорій (Шатілова, 2019). З плином часу, теорії, які були більш традиційними та лінійними, приміром, теорія Д.Сьюпера, в міру збільшення викликів та навіть турбулентності на ринку праці, не могли цілісно пояснити ті реалії, які є в різних працівників у сучасних професійних контекстах (Sullivan, Baruch, 2009). На це вказують і українські дослідники (Куций, 2016 : 58). Додамо, ще одним важливим моментом є те, що більш «традиційні» теорії не дають розуміння щодо розвитку професійної кар'єри в організаціях, коли працівник вже власне працевлаштувався та розпочав роботу. При цьому погоджуємось з тезою про те, що так звані традиційні теорії кар'єри, як зауважують дослідниці Н. Шевченко та О. Швігл, «не втрачають своєї актуальності». Так, і сьогодні залишаються актуальними чимало ідей Д. Сьюпера. Зокрема, що вибір професійної кар'єри залежить від особистих здібностей, мотивації та цінностей людини. Більше того, він вважав, що кар'єрні орієнтації відображають прагнення людини реалізувати важливі для себе сенси через вибір кар'єри та професійної діяльності (Шевченко, & Швігл, 2017 : 107).

Загалом у рамках нашого підходу до аналізу теорій кар'єри був використаний досить цитований в науковій літературі критерій «широкого» та «вузького» розуміння професійної кар'єри. Як зауважує науковець Т. Карамушка, у широкому значенні професійну кар'єру можна тлумачити крізь призму життєвого шляху людини, поділеного на окремі часові періоди. Натомість вузьке розуміння професійної кар'єри

пов'язане з різними соціальними та професійними здобутками, це «професійне просування» людини в рамках певного організаційного контексту (Карамушка, 2022 : 11-12).

Сучасні концепції, теорії кар'єри, є динамічними та акцентують на ролі людини, її відповідальності за побудову власної кар'єри. В цьому контексті особливими важливими є власне якості людини. При цьому, на нашу думку, цікавою є теза про те, що «індивідуальні компетенції, стійкість та адаптивність стали більш важливими ніж організаційні зобов'язання, оскільки гарантії збереження роботи знизилися» (Sullivan, & Baruch, 2009). Справді, безпосередньо сама людина є відповідальною за власну професійну кар'єру, її здійснення і таке усвідомлення багато в чому визначатиме її успішність. Варто згадати дослідника Д.Холла, який підкреслював, що професійна кар'єра працівника перебуває під контролем не організації, в якій він працює, а безпосередньо в його руках. Важливою метою кар'єри є досягнення психологічного успіху, а для цього необхідно докладати відповідних зусиль у навчанні та зміні власної ідентичності (Холл, 2004). Що важливо, психологічний успіх стосується суб'єктивного бачення самої людини, аніж об'єктивних параметрів (Шевченко, & Швігл, 2017 : 107). На нашу думку, важливим все-таки є комплексний підхід, і зовнішні об'єктивні фактори необхідно теж враховувати.

Серед широко цитованих сучасних підходів до розуміння кар'єри можна зокрема виділити теорію будівництва кар'єри М. Савіцкаса. Тут підкреслюється особлива роль кар'єрної адаптивності, як здатності змінювати свою поведінку, та життєвих цілей. Загалом дана теорія ґрунтується на адаптивному управлінні кар'єрними траєкторіями, виробленні відповідних компетенцій. Саме адаптивність, як здатність володіти відповідним психосоціальним ресурсом, сприяє позитивним результатам у мінливій чи навіть невизначеній ситуації через адаптування, реакції на ті чи інші умови (Savickas, 2013; Тиченко, 2022). Аналізуючи дану теорію, український дослідник О.Куций акцентує увагу на тому, що згідно з даною теорією «психічні властивості не є сталими, оскільки необхідність постійної адаптації їх постійно деформує» (Куций, 2016 : 58). У свою чергу О. Шатілова підкреслює те, що в рамках даного підходу «кар'єра не розгортається, вона конструюється. Суспільство з його інститутами конструює індивідуальний життєвий шлях людини за допомогою соціальних ролей». При чому останні можуть бути ключовими та периферійними, а

баланс в рамках ключових ролей є фактором стабільності у житті, а натомість за її відсутності з'являється напруга (Шатілова, 2019 : 155).

Рідко цитованим серед українських дослідників є зарубіжний підхід до розуміння психологічних ресурсів у контексті кар'єри. Так, самоефективність, адаптивність, життєстійкість, надія та оптимізм вважаються значущими аспектами особистості людини, які можуть мати безпосередній вплив а професійну кар'єру, і відповідно, є тими ресурсами, які сприяють розвитку кар'єри (Yates, 2020).

Серед сучасних теорій професійної кар'єри виділяють і соціально-когнітивну теорію Р.Лента, Дж. Хекетта та С.Брауна. Згідно з даним підходом виділяються три чинники, які не лише впливають на професійну кар'єру, але і є пов'язаними між собою. До них належать самоефективність, цілі, які ставить перед собою людини та очікування результатів. Самоефективність можна тлумачити як переконання людини щодо власної здатності виконувати відповідні завдання чи проявляти певні патерни поведінки. Цілі можуть стосуватися як певних завдань, так моделей поведінки. В свою чергу очікування щодо результатів пов'язані з міркуваннями людини про наслідки щодо виконання відповідних завдань чи моделей поведінки (Шатілова, 2019; Brown, Lent, 2023).

Загалом можна підсумувати, що сучасні теорії професійної кар'єри є достатньо комплексними та враховують широкий спектр чинників, які мають безпосередній вплив в умовах її здійснення як в розрізі організації, так і загалом впродовж життя людини.

Список використаних джерел

1. Карамушка Т.В. Психологічна кар'єра аспірантів : Соціально-психологічні чинники формування готовності аспірантів : монографія. Київ-Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2022, 278 с.

2. Куций О. Теоретико-гіпотетична модель психологічної складової кар'єри. *Проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*, 2016. № 1. С. 56–60.

3. Тиченко М. Аналіз особливостей професійної кар'єри в дослідженнях українських та зарубіжних науковців. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2022. № 1 (25). С. 102–108.

4. Шатілова О.С. Західні теорії кар'єрного розвитку. *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. №. 4. С. 151–158.

5. Шевченко Н.Ф., Швігл О.В. Аналіз поняття «кар'єра» в теоріях зарубіжних науковців. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2017. № 4 (11). С. 105–111.
6. Hall D. T. The protean career : A quarter-century journey. *Journal of vocational behavior*, 2004. №1 (65). P. 1–13.
7. Brown S.D., Lent R.W. Social cognitive career theory. 2023.
8. Sullivan S.E., Baruch Y. Advances in career theory and research : A critical review and agenda for future exploration. *Journal of management*, 2009. №6 (65). P. 1542–1571.
9. Yates J. Career Development : An Integrated Analysis. In : Robertson P., Hooley T., McCash P. (Eds.), *The Oxford Handbook of Career Development*. Oxford, UK : Oxford University Press, 2020. P. 131–142.

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЛЮДИНИ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

Л.О. Гапоненко

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцентка кафедри практичної психології,
Криворізький державний педагогічний університет,
Кривий Ріг, Україна

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОНСТРУКТИВНОЇ РЕФЛЕКСІЇ З РЕЗИЛЬЄНТНІСТЮ Й БЛАГОПОЛУЧЧЯМ ПРАЦЮЮЧИХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР ПОХИЛОГО ВІКУ

У наукових публікаціях повторюється інформація про швидке старіння населення у світовому масштабі протягом останніх років: «За прогнозами ООН до 2025 року населення світу зросте в порівнянні з 1950 роком у три рази, а чисельність людей літнього віку – у 6 разів, у той час як число старих людей (старших 80 років) збільшиться в 10 разів» [5]. Взявши до уваги цей факт, роботодавці переживають кризу залучення молоді на ринку праці. За сучасними даними працюючих пенсіонерів налічується не менше 2 700 000. Зросла кількість працюючих медичних сестер, праця яких відноситься до стресогенної. Тож актуальність проблеми представимо так: *«Які внутрішні властивості працюючих пенсіонерів сприяють конкурентоспроможності на ринку праці?»*.

Мета дослідження – з опертям на теоретичні передбачення ролі конструктивної рефлексії у стабільності благополуччя та резилієнтності перевірити в емпіричному дослідженні.

Розробленість психології людей похилого віку в порівнянні з іншими віковими категоріями є досить малою з причин визначення молоді як головної ланки в капіталізації робочої сили в індустріальному та постіндустріальному суспільстві. Стареча опинилась в соціальній незатребуваності й вимушена адаптуватися в умовах обмеженої економічної забезпеченості, соціальної стигматизації (грец. στίγμα — тавро, клеймо), ейджизму. Минуле століття можна визначити століттям дискримінації старіючих. За результатами дослідження Дж. Родіна і Е. Лангер (Rodin J., Langer E.) встановлений кореляційну залежність між негативними ярликами про старість та схильністю старечі знижувати самооцінку реальних потенціалів знань та досвіду [7, с.13]. Подібні

результати отримали М. Ноз і С. Фіске (North, & Fiske). Вони визначили «потенційну напруженість між поколіннями, припускаючи, як старіння населення – і зусилля суспільства пристосуватися до цього – можуть розпалити вогонь між поколіннями, особливо серед молодого покоління» [9, с.1]. Посилаючись на дослідження Грінберга та ін., 2004, вони вивчили одну із причин негативного ставлення до старих: «оскільки люди похилого віку є нагадуваннями про можливу смерть, молоді люди можуть наголошувати на відмінності у ставленні та особистісних рисах, щоб зберегти психологічну дистанцію» [9, с.7].

Історичний аналіз про старість засвідчує першу серйозну рефлексивне осмислення феномену «старість» в античній філософії. А.О. Ангелова аналізує ідеал старості в філософії Платона й інтерпретує його ідеї про старих як вік досконалості та мудрості [1, с. 4]. У ХХІ столітті людський капітал стає головним драйвером розвитку інновацій де креативне ядро є провідні науковці, інженери, викладачі, медики та інші висококваліфіковані спеціалісти в різних галузях виробництва. Вагомий внесок у розбудову економічного благополуччя здійснюють і пенсіонери, які продовжують професійну діяльність [5]. Слід підкреслити, що не всі люди похилого віку здатні витримувати сучасну конкурентоспроможність у трансформаційних процесах сучасності. Так, у дослідженні Єви Вільчек-Ружмцька (Е. Wilczek-Rużyczka) доведена статистично значуща відмінність у діяльності медичних сестер. Авторка позначає, що тільки ті працюючі пенсіонери, в яких виявлений високий рівень емпатії спроможні долати емоційне вигорання [10, с.395].

В останні роки в психології помітно зріс інтерес до вивчення феномену «*благополуччя*» як внутрішньої диспозиції гармонізації балансу баланс між позитивними і негативними переживаннями повсякденного життя. Поняття «психологічне благополуччя» вводить Н. Бредберн (N.M. Bradburn, 1969) й пов'язує це відчуття із статусом зайнятості, професійним престижем та статусом роботи за показником заробітної плати. Означену концепцію благополуччя піддають опонентному аналізу С.Д.Ріфф і С.Л. Кейс (Ryff C. D., Keyes C. L). Вони запропонували іншу теоретичну модель благополуччя, яка охоплює 6 різних вимірів благополуччя (автономія, володіння навколишнім середовищем, особистісний розвиток, позитивні стосунки з іншими, ціль у житті, самосприйняття) [8].

Зосереджуючись на внутрішніх потенціалах особистості, в нашій роботі ми зосередили увагу на роль *резилієнтності* як природно надані

властивості та соціально-психологічно розвинені (Савчин М.В., Федорчук В.М., Гапоненко Л.О [6]). Вони формулюють резилієнтність так: «Під резильєнтністю ми розуміємо здатність людини відновитися після впливу проблемних, дистресових, кризових і травмуючих ситуацій за допомогою духовного, особистісного (сукупності притаманних їй рис) та соціального потенціалу і ресурсів» [6, с. 313]. «Культивування» резилієнтності в переживаннях благополуччя визначається переконанням авторів в тому, що «чим більше в людини досвіду, то більша ймовірність того, що вона більш готова долати складні кризові ситуації. Долаючи труднощі людина розвивається, особистісно зростає, загартовуються, швидше відновлюється після кризи й здатна долати ще більш складні виклики» [6, с. 313].

Взаємозв'язок особистісних факторів із характером поведінки розглядається через психологічний механізм – рефлексію. Сучасні емпіричні матеріали про позитивні і негативні наслідки рефлексії дозволили визначити її різновиди. Головна відмінність оціночної діяльності рефлексивних механізмів залежить від спрямованості смислових цінностей особистості. Нам вдалось визначити ці різниці на інтелектуальному, особистісному й комунікативному рівні, що дало підставу визначити два різновиди рефлексії – *деструктивна рефлексія та конструктивна рефлексія* (Л.О. Гапоненко [3], Л.О. Гапоненко, О.В. Чаркіна [3]). Автори визначають «Маркер конструктивної материнської ідентичності маркується спрямованістю досліджувати, критично оцінювати та визначати соціально ціннісні нормативи у зв'язках». Щодо деструктивної рефлексії то вона визначається як захисний механізм особистісної невдачі [3, с.142–143]. Отже, сформулюємо сутність різновидів рефлексії.

Деструктивна рефлексія – це коли людина перебуваючи у «зануренні» власних переживань, оцінює власні невдачі чи помилки не враховуючи свою суб'єктність, а «передає її в руки іншим». Такі особи акцентують негативні властивості інших як такі, що зруйнували їх благополуччя, коментуючи своє життя в ролі «Жертва».

Конструктивна рефлексія – це коли людина усвідомлює свої помилки завдяки порівняння своєї поведінки у випадку «ідеальна поведінка» й «реальна поведінка», які здійснюються на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях. Для них невдача це своєрідний «університет» власного «гіркого» досвіду, завдяки якому відбулося переосмислення власного життя й переходу на критерії оцінювання

свого життя за духовними, екзистенціальними цінностями та потребами. Люди з конструктивною рефлексією є постійними учнями, тобто навчаються не тільки на власному досвіді, але й на досвіді інших.

Для перевірки висунутих теоретичних узагальнень про залежність резилієнтності, благополуччя від конструктивної рефлексії ми провели емпіричне дослідження, в якому взяли участь медичні сестри-пенсіонерки від 56 до 68 років, середній становив 62 роки. Найдовший професійний стаж становив 38 років, а найменший – 32 роки. Для діагностування були обрані такі методики:

1) *Шкала резильєнтності Коннора-Девідсона-10 (CD-RISK, Connor & Davidson)* зручна для отримання інформації щодо позитивного ставлення до себе та інших; до виявлення спрямованості зусиль для самореалізації; визначення оптимальних реакцій в ситуації кризи чи стресу; виявлення наявності ментального здоров'я. 2) *«Рівень вираженості і спрямованості рефлексивності» (М. Грант)* є досить популярною, доведений високий рівень валідності та простоті проведення діагностичної процедури. Вона складається із 40 висловлювань різної спрямованості – від егоцентричної (в нашому дослідженні позначалась знаком «-») до гуманістичної (знаком «+»). Рахування результатів за показником конструктивна рефлексія (знак +) та деструктивна рефлексія («-»). 3) *«Шкала психологічного благополуччя»* К. Ріфф (адаптація Т. Шевеленкової та Т. Фесенко) зручний у визначенні показника благополуччя як внутрішній ресурс особистості, який сприяє успішній адаптації в динамічно змінних позитивних і негативних ситуацій повсякденного життя.

За результатами діагностування вибірка респондентів ($n=62$) була поділена на дві групи за показниками КР і ДР. Співвідношення кількості респондентів склала: 1 (КР) : 4 (ДР). КР виявлена у 19, 55% (12 осіб), а ДР у 80, 65% (50 осіб). Психологічний показник благополуччя та резилієнтності визначився у респондентів з високим показником КР, та навпаки, низькі показники цих феноменів у респондентів з ДР. За кореляційним аналізом встановлені тісні взаємозв'язки між КР і резилієнтністю ($r=0,451^{**}$; $p < 0,05$); між благополуччям і КР ($r = 0,475$; $p < 0,05$). Коефіцієнт кореляції Пірсона між даними показниками становить 0,56974 ($p\text{-value} \leq 0,00004$), що свідчить про зв'язок між цими значеннями. Статистична значущість зв'язку між «сирими» балами, стенами та показниками рівнів психологічного благополуччя знижується з ходом математичних перетворень (від 0,56074 ($p\text{-value} \leq$

0,00004) до 0,105097 ($p\text{-value} \leq 0,46827$). Було визначено, що домінуючими мотивами респондентів цієї групи були: «можливість принести користь під час війни»; «гордість за професійність у медичній роботі», «відчуття задоволення за вдячність хворих за їх турботливе ставлення до них».

У респондентів 2-ї групи виявлені показники деструктивної рефлексії та відсутність кореляційного зв'язку між резилієнтністю ($r = -0,874$; $p < 0,05$) та між почуттям благополуччя ($r = -0,852$; $p < 0,05$). В інтерв'ю виявився домінуючий мотив праці медичних сестер цієї групи «терплячістю до рутинної роботи, бо треба заробити гроші», «праця дуже важка, ледве витримую» і т.п.

Висновки. Поставлена проблема є актуальною у таких аспектах: у теоретичному, оскільки означена проблема у геронтопсихології є недостатньо дослідженою; у психолого-педагогічному, оскільки психологічне благополуччя літніх людей розпочинається ще з дитинства і передбачає індивідуальну готовність особистості до конструктивної рефлексії, розвитку діалогічного спілкування, автентичності та соціальної ідентичності Я. Виявлений показник респондентів із конструктивною рефлексією свідчить про їх конкурентоспроможність оволодівати цифровими технологіями й продовжувати професійну діяльність та навпаки, у респондентів із деструктивною рефлексією таких здібностей не виявлені й вони є такими, які звільняються з роботи. Потребує впровадження тренінгових занять для працюючих пенсіонерів з розвитку конструктивної рефлексії.

Список використаних джерел

1. Ангелова А.О. Ідеал старості в філософії Платона. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Київ : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 30 (43). С. 15-21.
2. Гапоненко Л.О. Рефлексія як умова розвитку особистості : *монографія*. Дніпропетровськ : Пороги, 2009. 175 с.
3. Гапоненко Л.О., Чаркіна О.А. Рефлексивно-рольовий аналіз материнської ідентичності в діаді «мати-дитина». *Габітус*. Випуск 65. 2024. С. 139-145.
4. Огляд міжнародного досвіду. USAID. URL : <http://surl.li/agnpdf>
5. Пенсіонери повертаються до роботи: нові реалії українського ринку праці. *Новини PRO*. 25 травня 2024. URL : <http://surl.li/hrhbgv>
6. Савчин М.В., Федорчук В.М., Гапоненко Л.О. Резильєнтність як потенціал відновлюваності особистості у складних життєвих ситуаціях.

Moderní aspekty vědy: XXXI. Díl mezinárodní kolektivní monografie. 2023. C. 302-316. URL : <http://surl.li/tnpsnj> (дата звернення 12.12.2023)

7. Rodin J., Langer E. Again Labels. Jotnal of Social Issuen. Vol. 36, № 2. P. 12-29.

8. Ryff C. D., Keyes C. L The structure of psychological well-being revisited. Journal of Personality and Social Psychology 69(4):719-27 DOI:10.1037/0022-3514.69.4.719

9. North S., Fiske S.T. An Inconvenienced Youth? Ageism and Its Potential Intergenerational Roots. Psychological Bulletin, 2012. 138(5):982-97. DOI:10.1037/a0027843

10. Wilczek-Rużyczka Empathy and resilience in health care professionals. September 2023 Acta Neuropsychologica 21(4):395-410 DOI:10.5604/01.3001.0053.9172

О.М. Лич

доктор психологічних наук, доцент,
ДНП ДУ Київський авіаційний інститут,
Київ, Україна

А.О. Федорова

студента 5 курсу,
ДНП ДУ Київський авіаційний інститут,
Київ, Україна

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-ЗВ'ЯЗКІВЦІВ

Проблема життєстійкості останнім часом є доволі актуальною і важливою, як для мирного населення, так і для військовослужбовців різних спеціальностей. Зрозуміло, що в умовах війни – на передовій або у більш безпечному місці, кожен з військовослужбовців виконує свою важливу роботу для забезпечення життєдіяльності армії, для оборони кордонів та для захисту цивільного населення.

Так, на військовослужбовців-зв'язківців покладена велика відповідальність і робота вимагає витримки, уважності та уміння зосереджуватись на отриманні, передачі та обробці інформації, зневажати на втому, екстремальні умови несення служби. Специфіка діяльності зв'язківців також полягає у високій концентрації уваги,

швидкій реакції на зовнішні виклики, навіть за критичних обставин військовослужбовці повинні зберігати стабільну емоційну рівновагу, стійкість, професійну життєстійкість.

Проблему життєстійкості вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Серед найбільш відомих досліджень цього феномену виділяють роботи С.Р. Мадді (Maddi, & Khoshaba, 1994), в яких науковець впровадив поняття «життєстійкості». У закордонних працях виокремлюють поняття витривалість та стійкість, в той час, як у вітчизняних дослідженнях ці явища поєднуються у понятті «життєстійкість».

Українські вчені, серед яких найбільш відомі праці О.М. Кокун (Кокун О.М., 2020), досліджують специфіку життєстійкості у цивільного населення (Vasheka, & Lych, 2023) та у професійній діяльності військовослужбовців (Лич, & Холіна, 2024; Лич, Яковицька, & Кокарева, 2024; Яковицька, Горський, & Лич, 2023; Ярмольчик, & Лич, 2021).

О.М. Кокун зазначає (Кокун, 2024: 10), що поняття «професійна життєстійкість» «...слід розуміти як системну особистісно-професійну властивість, що формується у фахівця впродовж професійного життя, виявляючись у певному рівні включеності в професійну діяльність, контролі за нею та прийнятті «професійних викликів», і забезпечує його здатність протистояти несприятливим обставинам в роботі, запобігаючи розвитку професійної дезадаптації, розладам здоров'я та забезпечуючи особистісно-професійне зростання».

На нашу думку, ключовим аспектом є розгляд професійної життєстійкості як багатокомпонентного феномену, високий рівень прояву якого припускає оптимальний рівень емоційної стабільності, когнітивної гнучкості, мотивації та здатності до саморегуляції у будь-яких складних обставинах. Проте дослідження, що спрямовані на вивчення цього феномену серед військовослужбовців-зв'язківців, залишаються обмеженими, що підкреслює необхідність більш детального аналізу даної проблеми.

Припускаємо, що високий рівень професійної життєстійкості військовослужбовців-зв'язківців може позначатись на здатності ефективно адаптуватися до складних умов професійної діяльності, зберігаючи психологічну стабільність, фізичну витривалість і високу мотивацію.

Аналіз літератури показав (Кокун, 2020; Кокун, 2024; Комар, 2017; Яковицька, Горський, & Лич, 2023; Maddi, & Khoshaba, 1994; Vasheka, & Lych, 2023), що цей феномен пов'язаний з такими особистісними характеристиками:

1) емоційна стабільність: військовослужбовці-зв'язківці стикаються з постійними стресовими ситуаціями, такими як ризики під час бойових завдань або технічні несправності. Емоційна стабільність, іншими словами, контроль емоцій та емоційних станів, дозволяє зберігати спокій і приймати оптимальні раціональні рішення в екстремальних та кризових ситуаціях;

2) когнітивна гнучкість: військовослужбовці-зв'язківці в обмежених за часом та / або надзвичайно небезпечних умовах здатні швидко пристосуватись до нових обставин та обрати найкращі стратегії дій, виконання завдань. Когнітивна гнучкість сприяє ефективному використанню та розподілу ресурсів для зниження рівня стресу та ефективного виконання робочих задач у складних умовах;

3) мотивація: військовослужбовці-зв'язківці внутрішньо мотивовані до виконання своїх професійних обов'язків і усвідомлення важливості своєї професії, своєї місії, відповідальність за успішність зв'язку між підрозділами може виступати міцним мотивуючим чинником. Мотивація сприяє збереженню високої ефективності, навіть за умов фізичного або емоційного виснаження;

4) соціальна підтримка: військовослужбовці-зв'язківці взаємодіють з колегами і саме підтримка командного духу та довіра між членами підрозділу є важливими складовими для зниження психологічного навантаження.

Теоретичний аналіз літератури дозволив визначити стратегію дослідження військовослужбовців-зв'язківців, а саме: для виявлення показників професійної життєстійкості було обрано психологічний інструментарій: «Методика діагностики професійної життєстійкості» (О. Кокун) для визначення здатності військовослужбовців-зв'язківців долати професійні виклики, зберігаючи стабільність у роботі та регулюючи психоемоційні стани, «Опитувальник життєстійкості» (С. Мадді) для визначення здатності долати труднощі, «Шкала психологічного стресу PSM-25» (Лемур-Тесьє-Філліон) для оцінки рівня стресу.

Припускаємо, що військовослужбовці-зв'язківці з високим рівнем життєстійкості можуть мати оптимальні показники адаптації, стресу та

внутрішні ресурси для запобігання емоційного вигорання. «Різниця у стійкості до стресу також залежить від різного життєвого досвіду особистості та психологічної зрілості» (Комар, 2017: 86), що потрібно враховувати для дослідження та для розробки психокорекційних програм. Власне, тому одним із практичних рішень є впровадження програм психологічної підготовки, які можуть включати когнітивно-поведінкові підходи, тренінги зі стресостійкості та методи емоційної саморегуляції, що у комплексі посприятимуть зміцненню професійної життєстійкості військовослужбовців-зв'язківців.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми професійної життєстійкості доводить важливість вивчення цієї проблеми. Професійна життєстійкість військовослужбовців-зв'язківців є надзвичайно важливим аспектом їхньої здатності виконувати завдання в умовах постійного стресу, підвищеної відповідальності та ризику. Професійна життєстійкість є багатовимірним феноменом, що забезпечує здатність особистості справлятися з професійними викликами, зберігати високу ефективність і психологічне благополуччя. Вивчення цього феномену на теоретичному та емпіричному рівнях дозволить розробляти ефективні стратегії психологічної підтримки, що є ключовим для збереження високої ефективності діяльності військових підрозділів у сучасних екстремальних умовах.

Список використаних джерел

1. Кокун О.М. Діагностика професійної життєстійкості та психофізіологічної стійкості: методичні рекомендації. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. 58 с.
2. Кокун О.М. Професійна життєстійкість особистості: аналіз феномена. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2020. Том. V. Вип. 20. С. 68–81.
3. Комар З. Психологічна стійкість воїна : підручник для військових психологів. Київ, 2017. 185 с.
4. Лич О.М., Холина О.С. Стресостійкість як адаптаційний ресурс у військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень*: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.С. Яковицької, С.Л. Горбенко. Київ : НАУ, 2024. С. 183–190.

5. Лич О.М., Холіна О.С. Психологічний аналіз бойового стресу військовослужбовців зміст та сутність. *Наукові перспективи*. 2024. № 11(53). С. 1425–1436.
6. Лич О.М., Яковицька Л.С., Кокарева А.М. Особливості професійної діяльності пілотів військової авіації в екстремальних умовах: психологічні практики збереження ментального здоров'я. *Наукові перспективи*. 2024. № 9(51). С. 1242–1256.
7. Яковицька Л.С., Горський О.М., Лич О.М. Готовність до ризику як складова соціально-психологічної адаптації військовослужбовців. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2023. Вип. 2 (23). С. 175–181.
8. Ярмольчик М.О., Лич О.М. Психологічні технології роботи з військовослужбовцями під час декомпресії. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 2. С. 88–92.
9. Maddi S.R., Khoshaba D.M. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63. № 2. P. 265–274.
10. Vasheka T.V., Lych O.M., Palamar B.I., Palamar S.P., Zhelanova V.V., Safir T.Y., Kurdil N.V. Psychological Factors of Students' Vitality During the War in Ukraine. *Wiadomości Lekarskie Medical Advances*. 2023. Vol. LXXVI. Iss. 5. Part II. P. 1279–1285. DOI: 10.36740/WLek202305222

М.В. Несправа

доктор філософських наук, професор,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
Інститут В. Франкла,
Дніпро, Україна

**СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК
ФОРМУВАННЯ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ**

Феномен соціальної відповідальності досліджується в різних наукових дисциплінах, зокрема психології, соціології, етиці та менеджменті. Особливий інтерес цей концепт викликає в контексті професійної діяльності, де соціальна відповідальність розглядається як інтегративна характеристика, що поєднує етичні, психологічні та соціальні аспекти професіоналізму.

Аналіз концепцій соціальної відповідальності, представлених у дослідженнях зарубіжних авторів, демонструє багатовимірність цього феномена. Погляди вчених охоплюють різні аспекти – від індивідуальних обов’язків і моральних принципів до широкого соціального впливу через колективні дії. Соціальна відповідальність є багатогранним феноменом, який охоплює як індивідуальну поведінку, так і колективні дії, спрямовані на покращення добробуту суспільства.

Аналіз наукової літератури дозволяє узагальнити, що соціальна відповідальність особистості це морально-ціннісне стійке (Лукашов, 2022 : 93), інтегроване (Луцик, 2023 : 88) особистісне утворення, що включає стратегію соціальної поведінки особистості дозволяє робити усвідомлений професійний вибір та нести відповідальність (Поліщук, 2022 : 283), (Піговський, 2022 : 114), удосконалювати себе як фахівця й особистості (Кузьмінський, 2020 : 54), є критерієм оцінки взаємин і взаємодії з іншими членами соціуму (Несправа, 2022 : 212).

Соціальна відповідальність є чинником розвитку ціннісно-смислової сфери особистості. Трансформоване ціннісне ставлення молоді до свого життя, актуалізує можливість свободи вибору (Деркач, Несправа, 2022 : 27). А цей вибір лежить у морально-етичній площині особистості майбутніх практичних психологів (Балахтар, 2023 : 11). Відповідальність зростає разом із унікальністю людини та неповторністю ситуації. Унікальність і неповторність, є фундаментальними компонентами сенсу людського життя (Франкл, 2018 : 86–87). Терапевти не нав’язують свої цінності іншим, хоча мають чітке уявлення про свої власні цінності. Вони вважають що клієнти – це не жертви обставин, а співтворці, які несуть відповідальність за своє лікування (Лукас, 2020).

Це закладає основу психологічної стійкості, особистісної цінності, сприяє перспективному розвитку, створює чітку систему орієнтирів для майбутніх викликів. Зауважимо, що психологічна стійкість (витривалість, резилієнтність) – здатність проходити крізь життєві випробування, зберігаючи при цьому психічне здоров’я, особистісну цілісність.

Експерти із психології травм і психологічної стійкості Стівен М. Саутвік, Денніс С. Чарні, Джонатан М. Де’Перро, поєднуючи передові наукові дослідження з особистим досвідом людей, які пережили деякі з найтравматичніших подій, які тільки можна уявити, у своєму дослідженні вивели десять ключових чинників психологічної стійкості, а саме: 1) протистояти своїм страхам; 2) зберігати оптимістичне, але реалістичне

бачення; 3) шукати, приймати та надавати соціальну підтримку; 4) наслідувати сильні рольові моделі; 5) покладатися на внутрішній моральний компас; 6) звертатися до релігійних і духовних практик; 7) зважати на своє здоров'я та самопочуття; 8) залишатися допитливими, підштовхувати себе до пізнання нового; 9) підходити до проблем із гнучкістю та прийняттям; 10) віднайти сенс, вищу мету і зростання під час і після травматичного досвіду (Саутвік, Чарні ДеП'єрро, 2024 : 17).

Розглянемо інтеграцію чинників психологічної стійкості у професійну підготовку майбутніх психологів, оскільки ці аспекти дають змогу психологам розвивати стійку основу для етичного прийняття рішень, ефективного управління стресом і соціальної адаптації у кризових умовах.

1. Протистояти своїм страхам. Протистояння страхам є першим кроком до формування стійкості. В контексті соціальної відповідальності це означає здатність майбутніх психологів брати на себе ініціативу у вирішенні суспільно значущих проблем, не уникаючи складних моральних і професійних викликів.

2. Зберігати оптимістичне, але реалістичне бачення. Збереження оптимістичного, але реалістичного погляду на світ дозволяє майбутнім психологам не лише підтримувати клієнтів у складних обставинах, а й сприяти побудові позитивного соціального середовища, яке мотивує до активної участі у соціально значущих ініціативах.

3. Шукати, приймати та надавати соціальну підтримку. Пошук, прийняття та надання соціальної підтримки формує відповідальне ставлення до благополуччя суспільства. Психологи, які розуміють важливість соціальної підтримки, активніше залучаються до громадської діяльності, благодійних проєктів та освітніх ініціатив.

4. Наслідувати сильні рольові моделі. Наслідування сильних рольових моделей сприяє підвищенню етичних стандартів у професії. Вибір моральних авторитетів впливає на формування соціально відповідального підходу до роботи з різними групами населення, особливо з вразливими категоріями.

5. Покладатися на внутрішній моральний компас. Покладання на внутрішній моральний компас забезпечує сталість етичної поведінки. Соціальна відповідальність у професії психолога неможлива без чіткої моральної позиції, що визначає його роль у вирішенні соціальних конфліктів та підтримці психологічного добробуту суспільства.

6. Звертатися до релігійних і духовних практик. Звернення до релігійних і духовних практик сприяє формуванню цілісного світогляду та

відповідального підходу до роботи. Воно допомагає зберігати баланс між особистими та професійними обов'язками, що є основою для соціально відповідальної діяльності.

7. Зважати на своє здоров'я та самопочуття. Турбота про здоров'я та добробут формує усвідомлення важливості психічного та фізичного благополуччя не лише особисто для психолога, а й для суспільства загалом. Відповідальний фахівець дбає не лише про власне здоров'я, а й про створення умов для благополуччя інших.

8. Залишатися допитливими, підштовхувати себе до пізнання нового. Розвиток цікавості й безперервного навчання зміцнює соціальну відповідальність через здатність адаптуватися до змін, інтегрувати новітні знання та впроваджувати ефективні практики, що сприяють суспільному розвитку.

9. Підходити до проблем із гнучкістю та прийняттям. Гнучкість і прийняття допомагають психологам відповідально ставитися до соціальних викликів, сприяючи впровадженню інклюзивних, толерантних підходів до різних груп населення та активному реагуванню на суспільні потреби.

10. Віднайти сенс, вищу мету і зростання під час і після травматичного досвіду. Знаходження сенсу, вищої мети та зростання під час і після травматичних переживань є центральним елементом соціальної відповідальності. Усвідомлення власної місії дозволяє майбутнім психологам не лише ефективно допомагати окремим особам, а й сприяти загальному добробуту суспільства.

Отже, інтеграція чинників психологічної стійкості у професійну ідентичність майбутніх психологів підвищує їхню здатність долати кризи та виконувати соціальні зобов'язання. Формуючи психологічну стійкість, вони набувають можливості робити значущий внесок у суспільство, підтримувати вразливі групи населення та сприяти психічному здоров'ю і добробуту громади.

Висновки. Соціальна відповідальність – це ключовий компонент професійної компетентності психолога, що визначає його здатність ефективно діяти в умовах сучасних соціальних викликів і сприяти гармонійному розвитку суспільства. Її формування та розвиток має бути пріоритетним напрямом у підготовці майбутніх психологів, адже вона виступає фундаментом для їхньої здатності ефективно реагувати на сучасні соціальні виклики та сприяти гармонійному розвитку суспільства у кризових умовах.

Список використаних джерел

1. Балахтар В. Соціальна відповідальність у професійному становленні майбутніх практичних психологів. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти*. Київ. 2023. С. 9 – 12.
2. Деркач Л., Несправа М. Ціннісні орієнтації як чинники ставлення молоді до євроінтеграції. *European humanities studies : State and Society Issue* 1, 2022. С. 20 – 36.
3. Несправа М. Прогнозування компонентів соціальної відповідальності майбутніх психологів на основі характеристик їх ціннісних орієнтацій. *Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*. 2022. С. 209 – 222.
4. Кузьмінський А. Формування почуття соціальної відповідальності у майбутніх педагогів у процесі фахової підготовки. *Вісник кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта ХХІ століття»*. 2020. Вип. 1. С. 53 – 59.
5. Лукашов О. Складові соціальної відповідальності особистості : соціально-психологічний зміст. *Психологія та соціальна робота*. Вип. 1-2(55-56), 2022. С. 92 – 104.
6. Луцик Г. Розвиток соціальної відповідальності майбутніх психологів під час формування готовності до професійної діяльності у воєнний період. *Розвиток національної свідомості та національної ідентичності особистості у воєнний та повоєнний періоди: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 листопада 2023 р м. Рівне)*. 2023. С. 88 – 90.
7. Піговський М. Особливості формування соціальної відповідальності у майбутнього фахівця соціальної сфери в умовах війни в Україні. *Ввічливість. Humanitas*, 3. 2022. С. 112 – 117.
8. Поліщук В. Формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної роботи: системний підхід. *Соціальна робота та соціальна освіта*. Вип. 2 (9). 2022. С. 281 – 288.
9. Саутвік С.М., Чарні Д.С., ДеП'єрро Д.М. Резилієнтність: мистецтво долати найбільші виклики життя: переклад з англ. І.Куришко, О.Антонишин. Львів : Видавництво «Компанія «Манускрипт». 2024. 400 с.
10. Франкл В. Лікар та душа. Основи логотерапії. Харків : КСД. 2023. 320 с.
11. Lukas E. Living Logotherapy. Logotherapy Principles and Methods. Bamberg, Germany : Elisabeth Lukas Archeve. 2020.

А.Р. Чайковський
аспірант кафедри психології,
Херсонський державний університет,
Херсон, Україна

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ РЕСУРСІВ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

З початком повномасштабного вторгнення російських військ в Україну нові життєві обставини ставлять перед кожною людиною виклики, що вимагають високого рівня психологічної стійкості та витривалості. Виникає необхідність швидко адаптуватися до постійних змін, приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності, проявляти рішучість і обережність, а також дбати про своє психічне та фізичне здоров'я. Такий спосіб життя потребує мобілізації внутрішніх ресурсів і їх ефективного використання для подолання численних труднощів. У цьому контексті стає особливо актуальним питання пошуку психологічних ресурсів, які сприяють підтримці та збереженню життєстійкості особистості.

Ресурс є міждисциплінарним поняттям, яке охоплює різні засоби та умови, що сприяють досягненню бажаного результату через певні трансформації. У психології ресурси розглядаються як життєві опори та інструменти, які доступні людині для задоволення базових або вищих потреб, досягнення цілей та збереження благополуччя. Це можуть бути фізичні, психічні або духовні можливості та стани, активація яких дозволяє реалізовувати життєві завдання особистості. Завдяки своїм ресурсам людина може приймати рішення і діяти задля досягнення поставлених цілей. До психологічних ресурсів найчастіше звертаються у ситуаціях, коли бракує життєвих сил, гармонії чи підтримки, а також для подолання складних обставин (Лящ, 2022; Стенгецька, 2023). У психологічній практиці особливу цінність становлять ті ресурси, які створюють реальний потенціал для подолання стресових, несприятливих чи кризових подій.

У сучасній психології поняття ресурсності найглибше розроблене у працях С. Хобфолла. Він трактує персональні ресурси як усе, що має значення та цінність для людини і сприяє її адаптації в складних життєвих обставинах. До таких ресурсів належать як матеріальні, так і нематеріальні складники; зовнішні та внутрішні аспекти; фізичні й

психічні стани; емоційні, вольові, енергетичні, духовні можливості, а також здібності та риси, необхідні для виживання і збереження себе у складних ситуаціях. Вони виступають інструментами досягнення важливих життєвих цілей. Ключовим положенням ресурсного підходу С. Хобфолла є принцип консервації ресурсів, що передбачає здатність людини здобувати, зберігати, відновлювати, примножувати й ефективно розподіляти ресурси відповідно до своїх цінностей і потреб. Завдяки цьому процесу особистість може адаптуватися до змін життєвого середовища. Концепція «консервації» ресурсів базується на двох основних принципах:

1. люди прагнуть максимально ефективно отримувати, зберігати та використовувати свої психологічні ресурси;

2. вони інвестують свої зусилля в накопичення й розширення власного ресурсу (Hobfoll, 2002).

О.С. Штепа (Штепа, 2015) розглядає психологічну ресурсність студентів і обґрунтовує її значущість. Зокрема, активація психологічної ресурсності через самоаналіз визначає готовність особистості до прийняття себе, що відкриває доступ до власного досвіду. Це, у свою чергу, сприяє усвідомленню і вибору напрямку для самореалізації.

Відповідно до українського законодавства, внутрішньо переміщеними особами (ВПО) визнаються громадяни, які мають право на постійне проживання в Україні, але були змушені залишити свої домівки через загрозу збройного конфлікту, тимчасову окупацію, акти насильства, порушення прав людини чи надзвичайні ситуації природного або техногенного характеру. Держава зобов'язана гарантувати захист прав і свобод цих осіб, а також забезпечити умови для їх добровільного повернення до залишеного місця проживання або інтеграції на новому місці (Верховна Рада України, 2023).

Українські дослідники неодноразово акцентували увагу на психологічних труднощах, що супроводжують вимушене переселення. Серед них виділяються сильні страхи, зниження мотивації до професійної діяльності, сімейні конфлікти (Карамушка, & Карамушка, 2022); песимістичне бачення майбутнього (Діброва, 2023); невпевненість у власних силах і криза ідентичності, яка за несприятливих умов може трансформуватися в псевдоідентичність (Завгородня, & Краєва, 2023).

Екзистенційний підхід пропонує більш глибоке осмислення проблем внутрішньо переміщених осіб. Р. Пападопулос (2024) звертає

увагу на порушення відчуття приналежності, яке є важливим для кожної людини. Він зазначає, що почуття належності формується через зв'язки з різними соціальними, культурними та ідеологічними групами: родиною, друзями, громадою, країною, ідеологією тощо. Однак вимушене переселення може суттєво змінити ці відчуття, викликаючи почуття розгубленості. Зміни торкаються навіть сприйняття власного тіла — від відчуття його ваги, рухливості та швидкості рухів до загального комфорту у своєму фізичному стані (Пападопулос, 2024).

Т.С. Гурлева та Н.Ю. Журавльова (Гурлева, & Журавльова, 2024) розглядають вимушене переселення українців через війну як важливий життєвий вибір з екзистенційним виміром, оскільки на його вершині стоїть життя як найвища цінність людського буття. Рішення залишити рідну домівку стає складним вибором між небезпечним теперішнім і невідомим майбутнім. Процес самовизначення щодо того, залишатися у звичному середовищі чи переїжджати до безпечніших місць, висвітлює екзистенційну дилему: «жити чи не жити буквально фізично, яким чином забезпечити власне існування, адаптацію в нових умовах, особистісну реалізацію, а також утвердження вищих життєвих цінностей і смислів».

Особливу увагу привертає дослідження О. Лушчака та колег, яке охопило понад 3 тисячі українців із різних регіонів. Згідно з результатами онлайн-опитування, проведеного через 9–12 місяців після початку повномасштабного вторгнення, вимушені переселенці демонстрували значно вищий рівень стресу, тривожності та симптомів посттравматичного стресового розладу порівняно з тими, хто залишався на місці проживання (Lushchak et al., 2024). Це свідчить про те, що вимушене переселення значно впливає на психічне здоров'я людей.

Висновки. Поняття «ресурсність» відкриває можливість осмислювати досвід внутрішнього переміщення через призму позитивної психології. Воно акцентує увагу на пошуку механізмів та складових ресурсу для адаптації в нових умовах, здатності зберігати та відновлювати психічне здоров'я й психологічне благополуччя, попри пережиті труднощі. На нашу думку, життєстійкість виступає ключовим ресурсом, який дозволяє трансформувати складні життєві обставини на шлях до нових можливостей, протистояти зовнішнім викликам.

Список використаних джерел

1. Гурлева Т.С. Журавльова Н.Ю. Вимушене переміщення через війну як екзистенційний вибір: емпіричне дослідження проблеми. *Вчені*

записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Психологія. 2024. Том 35 (74), № 2. С. 93-102. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.2/16>

2. Діброва В.А. Стратегії конструювання особистісного майбутнього внутрішньо переміщеними особами : дис... доктора філософії : 053. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023. 206 с. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/dibrova-dis.pdf>

3. Завгородня О., Краєва О. Психологічні проблеми осіб, вимушено переміщених внаслідок російської агресії. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. Вип. 73(3). С. 73–82. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-73-82>

4. Карамушка Л.М., Карамушка Т.В. Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я вимушених «внутрішніх» переселенців в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2022. Вип. 2(26). С. 48-59. <https://doi.org/10.31108/2.2022.2.26.6>

5. Ляц О.П. Психологічні ресурси особистості в подоланні важких життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*. 2022. № 2 (25). С. 44-50. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-5>

6. Пападопулос Р.У чужому домі. Травма вимушеного переміщення : шлях до розуміння і одужання / переклад. І. Бодак, Н. Яцюк. Київ : Лабораторія, 2024. 416 с.

7. Стенгецька Л.Д. Ресурси психологічної стійкості жінок, постраждалих від війни : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр». Івано-Франківськ : ХДУ, 2023. 63 с. <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/18073?show=full>

8. Штепа О.С. Аналіз та інтерпретація емпіричної багатофакторної моделі психологічної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 670–682.

9. Lushchak O., Velykodna M., Bolman S., Strilbytska O., Berezovskyi V., Storey K.B. Prevalence of stress, anxiety, and symptoms of post-traumatic stress disorder among Ukrainians after the first year of Russian invasion : a nationwide cross-sectional study. *The Lancet Regional Health – Europe*, 2024. № 36, 100773. <https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2023.100773>

10. Hobfoll S. E. Social and psychological resources and adaptation. *Review of General psychology*. 2002. Vol. 6. № 4. P. 307–324.

О.А. Чиханцова

доктор психологічних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
Київ, Україна

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЯК КРИТЕРІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Постійний стрес, у якому перебувають українці останні роки через воєнні дії, активує так званий режим виживання, не залежно від того, чи перебувають люди на території України чи за її межами. Водночас вплив травматичних подій є унікальним для кожної особистості, тому фізіологічні та психологічні реакції можуть суттєво відрізнятись. Такі події стають випробуванням на здатність адаптуватися до змін і зберігати психічну стійкість, життєстійкість, резильєнтність, що має важливе значення для подолання стресових ситуацій, мінімізації травматичних впливів та зниження ризику негативних наслідків для психіки людей (Kokun, 2024). Саме тому вивчення резильєнтності особистості в умовах війни є надзвичайно важливим для підтримки психічного здоров'я та розробки ефективних стратегій, спрямованих на зменшення впливу несприятливих психологічних факторів. В умовах війни, коли українці стикаються з травматичними подіями, втратами, вимушеним переміщенням та іншими викликами, резильєнтність набуває ще більшої значущості. Вона допомагає зберігати здатність пристосовуватися до змін, відновлювати внутрішню рівновагу після криз і створювати нові моделі поведінки для подолання стресу. Наприклад, у сучасних реаліях розвиток навичок емоційної стійкості, соціальної підтримки та пошуку нових джерел ресурсів стають визначальними для виживання та процвітання.

Останні дослідження і публікації демонструють (Сердюк, 2024; Чиханцова, 2023; 2024), що резильєнтність особистості розглядається як чинник, що сприяє психологічному і соціальному благополуччю, який у свою чергу може визначати загальну якість життя. Важливо враховувати, що цей взаємозв'язок є складним і залежить від багатьох факторів, включаючи особистість, соціальне середовище і конкретні життєві обставини. Важливо відмітити, що високий рівень резильєнтності може сприяти не лише подоланню труднощів, але й

підтримувати позитивний психічний стан та відчуття щастя в різних життєвих ситуаціях.

Під час нашого дослідження було проведено аналіз особливості резильєнтності та якості життя українців як одного з критеріїв психологічного здоров'я у складних життєвих обставинах. У дослідженні ми застосували такі діагностичні методики як опитувальник резильєнтності Ніколсона МакБрайда (NMRQ), що налічує 12 питань та опитувальник якості життя особистості, що налічує 16 тверджень, які потрібно оцінити за 7-ю шкалою.

У дослідженні прийняло участь 211 українців, віком від 19 до 75 років ($M=39,96$; $SD=11,19$), які займаються різною професійною діяльністю, мають різний професійний досвід і проживають в Україні. Також вибірку було розподілено за статтю (жінки – 54%, чоловіки – 46%) та відповідно до сімейного статусу досліджуваних (одружені – 62,1%, неодружені – 23,2%, розлучені – 14,7%). Обробку отриманих емпіричних даних проводили за допомогою статистичного пакету програм SPSS 21.0 for Windows.

Виявлено, що резильєнтність та якість життя мають взаємозв'язок. Рівень резильєнтності впливає на те, як людина справляється з труднощами та стресовими ситуаціями, що відображається на її загальному відчутті задоволеності, щастя і благополуччя. Завдяки резильєнтності людина може ефективніше долати виклики, знаходити рішення та розвивати конструктивні стратегії подолання проблем. У таблиці 1 представлено описову статистику зазначених феноменів.

Таблиця 1

Описова статистика

Змінна	Min	Max	M	SD
Резильєнтність	21,00	60,00	43,2796	5,78278
Якість життя	36,00	112,00	70,4929	13,65471

Отримані результати засвідчують, що досліджувані з нашої вибірки мають середні показники резильєнтності та середній рівень якості життя. За допомогою кореляційного аналізу Пірсона було виявлено взаємозв'язок резильєнтності з якістю життя українців, які представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Взаємозв'язок між резильєнтністю та якістю життя українців

Змінна	Якість життя
Резильєнтність	,472**

Примітка: ** Кореляція є значущою на рівні 0,01

Таким чином, взаємозв'язок якості життя і резильєнтності вказує на здатність людини знаходити позитивні стратегії для подолання труднощів і розвивати ефективні рішення. Людина, яка прагне покращити своє життя, легше адаптується до змін і знаходить сенс у подоланні труднощів.

Також проаналізувавши показники, ми виявили, що стать не має кореляційного зв'язку з резильєнтністю та якістю життя українців у складних життєвих обставинах.

За Н-критерієм Крускала–Уолліса на рівні значущості $p=0,05$ встановлено відмінності між групами одружених, неодружених та розлучених ($N=8,989$) для шкали резильєнтності, а також для зазначених груп встановлено відмінності для шкали якості життя ($N=8,627$). Результати подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Особливості прояву резильєнтності та якості життя відповідно до сімейного статусу досліджуваних

Шкала	Одружений/-а			Неодружений/-а			Розлучений/-а			Значення за Н-критерієм Крускала-Уолліса	p
	M	SD	Me	M	SD	Me	M	SD	Me		
Резильєнтність	43,7	5,4	44	41,1	6,43	41	45,1	5,42	44	8,989*	0,011
Якість життя	72,3	14,3	71	65,2	12,3	66	71	11,1	70	8,627*	0,013

Примітка: * – $p<0,05$

У зв'язку з цим можна припустити, що резильєнтність та якість життя українців є важливими характеристиками, які можна вважати критеріями психічного здоров'я. Ми дійшли висновку, що люди з вищим рівнем резильєнтності можуть ефективніше справлятися з життєвими труднощами та стресом, що сприяє збереженню психічного здоров'я. Люди з вищим рівнем резильєнтності частіше знаходяться у стані емоційної стійкості, що може позитивно впливати на їхню якість життя.

Важливо зауважити, що індивіди з розвиненою резильєнтністю можуть легше адаптуватися до змін у своєму житті та швидше відновлюватися після негативних подій. Це може сприяти більшому сприйняттю задоволення від життя, навіть у складних обставинах.

Отже, резильєнтність і якість життя можна вважати одними із основних показників психічного здоров'я, особливо в умовах тривалих соціально-економічних і військових викликів, із якими стикається українське суспільство. Резильєнтність, як здатність особистості переживати складні життєві обставини, зберігати емоційну рівновагу і знаходити ресурси для подолання труднощів, безпосередньо впливає на якість життя.

Якість життя, у свою чергу, охоплює як об'єктивні аспекти (умови проживання, доступ до ресурсів, соціальну підтримку), так і суб'єктивні — рівень задоволення життям, відчуття щастя, спокою та впевненості у майбутньому. Люди з високим рівнем резильєнтності частіше демонструють позитивний підхід до вирішення проблем, активніше шукають шляхи саморозвитку та інтеграції у суспільстві, що позитивно позначається на їхній якості життя (Сердюк, 2021).

Крім того, важливу роль відіграє інтеграція резильєнтності в суспільні та інституційні практики. Освітні програми, психологічна підтримка, створення спільнот, які сприяють соціальній взаємодії та солідарності, є невід'ємними складовими підтримки якості життя українців.

Висновок. Резильєнтність і якість життя взаємодоповнюють одне одного, формуючи основу психологічного здоров'я на індивідуальному та суспільному рівнях. Їх розвиток є не лише інструментом подолання сучасних викликів, але й важливим чинником відновлення і процвітання країни в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Kokun O. The Stability of Mental Health During War: Survey Data from Ukraine. *Journal of Loss and Trauma*. 2024. № 1–22. <https://doi.org/10.1080/15325024.2024.2328649>

2. Сердюк Л.З. Психологічні технології сприяння позитивному психічному здоров'ю різних верств населення України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення : практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2024. 168 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742839/>

3. Сердюк Л.З. Самодетермінація психологічного благополуччя особистості : монографія. Київ-Львів : Вікторія Кундельська. 2021. 236 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/729023/>

4. Чиханцова О.А. Розвиток резильєнтності особистості в ситуаціях невизначеності. *Вчені записки ТНУ імені ВІ Вернадського. Серія : Психологія*. 2023. Том 34 (73), № 1. С. 35-40.

5. Чиханцова О.А. Життєстійкість українців як основа гармонійного та збалансованого життя. *Актуальні проблеми сучасної психології : перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців* : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, 19 листопада 2024 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2024. С. 63-66.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ
НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ**

**МАТЕРІАЛИ X МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ**

18 лютого 2025 року

Кам'янець-Подільський – Київ – Херсон – Дніпро – Кривий Ріг – Жешів –
Париж, 2025

Головний науковий редактор
Головний редактор
Відповідальний секретар

С.Д. Максименко
Л.А. Онуфрієва
Д.І. Куриця

Матеріали подано мовою оригіналу.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів статей.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір,
точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних
імен та інших відомостей.

Підписано до друку 18.02.2025 р. Формат 60x84/16

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний

Ум.друк. арк. 9,65. Тираж 100. Зам.152

Видавець Ковальчук О.В.

32315, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Васильєва, 13, корп. А, 37.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7057 від 25.05.2020 р.